

ISSN: 2458-7508

ilahiyyat

tetkikleri dergisi

Journal of İlahiyat Researches

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

YIL: 2017 | SAYI: 47
ERZURUM

Övgü ve Yergi Bağlamında Sûfîlerin Nazarında Hallâc-ı Mansûr

Betül GÜRER*

ÖZ

Tasavvuf tarihinin tesirleri çağları aşan sûfîlerinden biri olan Hallâc-ı Mansûr, ileri sürdüğü fikirleri, ortaya koyduğu sıra dışı sûfîlik tavrı ve trajik ölümü ile büyük bir şöhret kazanmıştır. O, farklı sahalara mensup birçok ilim ve fikir adamının dikkatini çekmiş, bunlardan bazılarının ağır eleştirilerine maruz kalırken, pek çoğunun da takdirlerini kazanmıştır. Söz konusu eleştiri ve takdire tasavvuf ehli içinden gelen örneklerin sayısı ise dikkat çekici ölçüde fazladır. Hallâc'ın yaşadığı dönemde ona methiyelerde bulunan ve onu tenkit eden sûfîler olduğu gibi, o, ölümünün ardından da birçok mutasavvıftan övgü ve tenkit almıştır. Bu makalede, Hallâc'ın tasavvufî görüşleri ve sûfî kişiliği hakkında onun çağdaşlarından 14. yüzyıla kadar olan bazı mutasavvıfların övgüleri ve yergileri ele alınacak, onun tasavvuf ehli üzerindeki tesirlerine sadece bu bağlamda ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Hallâc-ı Mansûr, şathiye, tasavvuf, ilâhî aşk, İbn Atâ, Cüneyd-i Bağdâdî.

ABSTRACT

Mansur al-Hallaj In Context of The Critics and Appreciations of Sufis

One of the most influential sufis in the history of sufism Mansur al-Hallaj, has earned a great reputation for his ideas, extraordinary sufi attitude, and tragic death. Hallaj has sparked attention of many scholars and intellectuals from different fields some of which criticized him very severely while many of others hold him in a high regard. The majority of aforementioned critics and appreciations have come from the community of sufi. Such as there were many sufis who praised or criticized him in his life, so too were there after his death. This article will deal with praises and critics of sufis lived between his life time to 14. century, about Hallaj's sufistic ideas and personality and clarify his effects on mystics in this context.

Keywords: Mansur al-Hallaj, shatahat (estatic utterance), sufism, divine love, Ibn Ata, al-Junayd al-Baghdadi.

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, (btlguclu@yahoo.com).

Giriş

Tasavvuf tarihinde savunduğu fikirleri uğrunda zulme uğrayanların sembol ismi haline gelmiş olan “aşk şehidi” Hallâc-ı Mansûr,¹ sekr ve telvin ekolünün ilk temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hallâc, 244/858 yılında İran’ın Fars eyaletinde bulunan Beyzâ’nın kuzeydoğusundaki Tûr’da doğmuştur. Henüz çocukluk çağında iken ünlü kurrâların da bulunduğu Vâsî’ta gitmiş ve burada Kur’ân-ı Kerim’i Âsım kıraatine göre ezberlemiştir. O, tasavvufî hayatının başlarında önce Sehl et-Tusterî’nin (ö. 283/896) sohbetlerine katılmış (260-262/874-876), ondan sûfîliğin temel prensiplerini öğrenmiş, daha sonra Basra’da bulunan Amr b. Osman el-Mekki’nin müridi olmuştur (262-264/876-878). Onunla arasının açılmasının ardından 264/878 yılında Bağdat’a Cüneyd-i Bağdâdî’nin yanına gitmiştir. 260/873- 272/885 yılları arasını kapsayan yıllar arasında Hallâc, dinî ve tasavvufî fikirlerinin temellerini oluşturmuş ve bu tarihten itibaren onları kendine mahsus üslûbu ile çevresine yaymaya başlamıştır. Zaman içerisinde Hallâc’ın vaazları ve üslûbu halk tarafından beğenilmiş ve ilgi toplamıştır. Fakat dönemin meşhur din bilginlerinden bazıları onun görüşlerinden rahatsız olmuş, bunun üzerine Hallâc, beşer yıllık periyodlar halinde Türk illerine ve Hint ülkesine seyahatte bulunmuştur.²

Hallâc Basra’da bulunduğu sırada Abbasî hilafetini tehdit eden Zenc isyanı gerçekleşmiş ama o, bu ayaklanmaya muhalif bir tavır takınmamıştır.³ Karmatîlerin Abbasî Devleti’ni tehdit ettiği, 256/870 yılında başlayıp 270/883’e kadar devam eden Zenc isyanının etkilerinin ve onun yarattığı istikrarsızlığın sürdüğü bu dönemde, Hallâc’ın fikirleri ulema ve sûfî sınıfını, halk üzerindeki tesirleri ise yöneticileri rahatsız etmiştir.⁴

Hallâc-ı Mansûr ilk defa 301/913 yılında yargılanmış ve bu yargılama neticesinde onun idamına kadar sürecek olan hapis yılları başlamıştır. Yaklaşık sekiz yıl süren bu mahpusluk döneminin akabinde Hallâc 309/922 yılında idam edilmiştir. İdam edilmeden önce kırbaçlanmış, burnu, kolları ve ayakları kesilmiş ve daha sonra idam

1 Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Attâr, Ferîdüddîn, *Tezkiretü’l-evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yay., Bursa 1984, s. 617-628; Massignon, Louis, *İslâm’ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr’un Çilesi*, çev. İsmet Birkan, Ardiç Yay., Ankara 2006, s. 35-52; Uludağ, Süleyman, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 377-381; Öztürk, Yaşar Nuri, *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1997, s. 67-71. Hallâc’ın hayatı hakkındaki kaynaklar için bk. Bakış, Rıza, “Hüseyn b. Mansûr el-Hallâc”, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, editör: Bayram Ali Çetinkaya, İnsan Yay., İstanbul 2015, c. 7, s. 55. Hallâc-ı Mansûr hakkında geçmişte birçok araştırma yapıldığı gibi, onun hayatı ve fikirleri günümüzde de özellikle Batı’da birçok çalışmaya konu olmaktadır. Bunlardan en meşhuru hiç şüphesiz Louis Massignon’un *La Passion de Hallaj: Martyr Mystique de l’Islam* (Paris 1975) isimli çalışmasıdır.

2 Bakış, a.g.md., s. 55-58.

3 Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, s. 377.

4 Özellikle Zâhiriye mezhebinin ikinci imamı olarak bilinen İbn Dâvud ez-Zâhiri (ö. 297/910) öncülüğünde bir grup âlim ve Abbasi veziri Hâmid b. Abbas (ö. 311/923) onun aleyhinde propaganda yapmış ve böylece iktidar tarafından düşman olarak algılanıp yargılanması sağlanmıştır. Bk. Öztürk, a.g.e., s. 93; Gündoğdu, Cengiz, “Doğuş Dönemi Zühhd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, c. I, sy. 1, 1997, s. 54. Hallâc’ın yargılanması ve idamına giden süreç genel bir panoraması için ayrıca bk. Bakış, a.g.md., VII, 59-66.

edilmiştir. Baş kesilerek Dicle üzerindeki köprüye dikilmiş, gövdesi de yakılarak külleri nehrin sularına atılmıştır.⁵

Hallâc'ın bu şekilde adeta “hunharca” katledilmesinin en büyük sebebinin onun “ene'l-Hak”⁶ sözüyle ulûhiyet iddiasında bulunması olduğu düşünülse de genel kanaat, bu kararın verilmesinde birtakım siyâsî oyunlar olduğu yönündedir. Hallâc'ın idam süreci ile ilgili tarihi rivayetlerden de bu durum açıkça anlaşılmaktadır.⁷ Hallâc-ı Mansûr'u tasavvuf tarihinde öne çıkaran şey, öncelikle onun bazı tasavvufî düşünceleri, sıra dışı sözleri, öğretileri ve davranışları, sonra ise trajik ve genel görüşe göre haksız yere idamıdır.

Hallâc hakkında kanaat belirtenler üç kategoride değerlendirilmektedir. Bunlar: Destekleyip savunanlar, karşı çıkanlar ve kesin bir görüş belirtmeyenlerdir.⁸ Bu üç farklı tutumu aynı şekilde mutasavvıflarda da görmekteyiz. Tasavvuf ehli içerisinde onu dengi bulunmayan, yüksek mertebeye sahip bir velî sayanlar olduğu gibi, gerek anlayışı gerek söylemleri ve gerekse “sûfi ağırbaşlılığına sığmayan” davranışlarından dolayı eleştirenler de olmuştur. Hallâc'ın asırlardır yorumlanan sözleri ve anlaşılmaya çalışılan fikirleri, vahdet-i vücûd anlayışının ilk terennümleri şeklinde değerlendirilmiş ve tasavvufî düşüncede yeni yaklaşım tarzlarının doğmasına sebep olmuştur. Birçok sûfi, onun görüşlerinin ve özellikle de “ene'l-Hak” söyleminin hakikate aykırı olmadığını eserlerinde izah etmişlerdir.⁹

Burada çalışmanın sınırları ile ilgili olarak şu hususu özellikle belirtmek istiyoruz: Makalenin ilerleyen sayfalarında, Hallâc'ın görüşlerinin izahına ve onun tasavvuf tarihindeki genel tesirlerine girmeyeceğiz.¹⁰ Zira bu, makale sınırını aşan çok geniş bir çalışmanın konusudur. Biz makalemizde, sûfilerin Hallâc hakkındaki olumlu ve olumsuz kanaatlerine ve bunların zeminine ışık tutmak amacıyla, sadece, Hallâc'ın

5 Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, s. 378.

6 Hallâc'ın “ene'l-Hak” söylemini dile getirdiği ifadelerinden biri şudur: “Eğer Allah'ı tanıyorsanız eserini tanıyınız. İşte o eser benim, ben Hak'ım.” (Hallâc, Hüseyin b. Mansûr, *Kitâbü't-Tavâsîn*, nşr. Kâmil Mustafa eş-Şeybi, Menşûrâtü'l-Cemel, Köln 1997, s. 137.) Kanaatimizce, bu ifade konteksi içinde değerlendirildiğinde, diğer sûfilerde de örneklerine rastladığımız üzere şatahat türü sözlerden farklı bir içerikte değildir.

7 Bk. Şeybi, Kâmil Mustafa, *ed-Divân ve yelihi Kitâbü't-Tavâsîn* (Giriş), Menşûrâtü'l-Cemel, Köln 1997, s. 18. Hallâc'ın yargılanmasının sebepleri hakkında ayrıca bk. Ocak, Ahmet Yaşar, *Zındıklar ve Mülhidler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 48.

8 Hallâc'a dört grubun karşı çıktığı belirtilmektedir: Bunlar, siyâsî korkusu dolayısıyla iktidar, dini görüşlerini reddeden fukaha, gaib imamı kabul etmemesi dolayısıyla şiiiler ve makalemizde sebeplerini izah edeceğimiz şekilde bazı sûfilerdir. Daha fazla bilgi için bk. Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1985, s. 64. Hallâc'ın taraftarı ve muhalifi olan şahısların bir listesi için bk. Cebecioğlu, Ethem, “Hallâc-ı Mansur”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXX, 1988, s. 340-341.

9 “Ene'l-Hak” sözünün hakikate aykırı olmadığına dair yorumlar için mesela bk. Kılıç, M. Erol, *Tasavvufa Giriş*, Sufi Yay., İstanbul 2012, s. 129-130; Işık, Emin, *Aşk Meşk Etmek*, Sufi Yay., İstanbul 2010, s. 192-193. Kanaatimizce göre de “ene'l-Hak” sözü, meşhur kutsî hadis “... Kulum bana nafilerle yaklaşmaya devam eder... ta ki ben onun duyan kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum...” (Buhârî, Rikâk, 38; İbn Mâce, Fiten, 16) hadisinin yorumu çerçevesinde değerlendirilebilir.

10 Hallâc'ın tesirleri hakkında bk. Bakış, Rıza, *Hallâc'a Göre Varlık ve Dini Tecrübe*, Doktora Tezi, danışman: Turan Koç, Erciyes Üniversitesi, 2010, s. 26-32; Cebecioğlu, a.g.m., s. 342-343.

yaşadığı çağdan 14. yüzyıla kadar, bu övme ve yermede öne çıkan bazı sûfilerin onun hakkında yaptıkları methiyeleri ve ona yönelttikleri eleştirileri bir makale sınırlarına sığabilecek şekilde ele alacağız ve bu bağlamda, genel tespit ve değerlendirmelerde bulunacağız. Takdir edilir ki makalemizde görüşlerini ele aldığımız bir sûfinin Hallâc hakkındaki görüşleri dahi rahatlıkla bir makaleye konu olacak kadar geniş olabilir. Dolayısıyla biz seçtiğimiz sûfilerden örnekleme yoluyla konuyu çalıştık. Hallâc'ın sözleri, davranışları ve müridleriyle münasebeti ile ilgili olarak, sûfilerdeki yansımalarının bir çerçevesini çizmeyi planladık. Övgü ve yergileri tespit etmede ise Hallâc'a yöneltilen eleştirilerdeki olumlu veya olumsuz yaklaşımı esas aldık.

A. Hallâc'ı Öven Sûfiler

1. Ebu'l-Abbâs İbn Atâ (ö. 309/922)

Hallâc'ın idamla yargılandığı günlerde, öldürülmesi pahasına da olsa, onu yargı önüne getiren Abbasi veziri Hâmid'e karşı Hallâc'ın fikirlerini savunma cesareti gösteren tek arkadaşı İbn Atâ'dır. Bir diğer tabirle, İbn Atâ, hiç kimsenin iktidara karşı, Hallâc hakkındaki olumlu fikirlerini söyleyemediği bir dönemde yani, Hallâc yargı önündeyken, onu savunup destekleyen tek kişidir. İbn Atâ, Hallâc'ı desteklemesinin yanında, hapisteyken kaleme aldığı *Tavâsîn* adlı eserini gizlice dışarı çıkarıp muhafaza etmiş ve günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.¹¹ Dolayısıyla, o sadece bir Hallâc taraftarı olarak değil, aynı zamanda "Hallâcî tasavvuf geleneği" diyebileceğimiz bir anlayışın tanınmasına ve anlaşılmasına hizmet eden bir sûfi olarak da bilinmektedir.

Hallâc'ın günümüze ulaşan eserleri içinde, İbn Atâ'ya hitaben yazılmış olan iki adet mektup bulunmaktadır.¹² Bu mektuplarda Hallâc, dostuna olan muhabbetini ve aralarındaki manevi beraberliği şöyle dile getirir: "*Allah bana senin ömrünü uzatması lutfunu göstereceğin ve beni senin ölümünü görmekten esirgeceğin. ... Şu bir gerçek ki senin kalbimdeki samimi aşkın alevlerini, sana olan sevgimin mücevherlerini hiçbir mektup anlatamaz. ... Bu yüzden sana şöyle diyorum: Yazıyorum ama sana değil, aslında kendi ruhuma yazıyorum, mektup kullanmadan.*"¹³

İbn Atâ, Hallâc hapiste iken, onun bir şekilde infaz edileceğini anlamış ve gelip "özür dile canını kurtarırısın" diyerek onu korumaya çalışmıştır. Hallâc'ın "bana söylediğini kendin yapsana" demesi üzerine İbn Atâ, ağlayarak, "keşke Hüseyin b. Mansûr'la yekvücûd olaydım" demiştir. Attâr'ın aktardığı bir başka rivayete göre ise, İbn Atâ, gönderdiği bir kişi vasıtası ile Hallâc'a "kurtulman için bu söylemekte olduğun sözden dolayı özür dile" diye haber yollamıştır. Hallâc ise "bu sözü söyleyen kim ise ona söyle, o özür dilesin" şeklinde cevap vermiştir. Bu cevabı duyunca İbn Atâ "biz Hüseyin b. Mansûr'un onda biri değiliz" diyerek ağlamıştır.¹⁴

11 Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 67.

12 Hallâc'ın eserleri hakkında bk. Bakış, "a.g.md.", s. 66; Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", s. 380-381.

13 Hâşim, *a.g.e.*, s. 60; Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 140.

14 Attâr, *a.g.e.*, s. 623.

Klasik tasavvuf kaynaklarında birçok görüşü zikredilen İbn Atâ, Hallâc yargılanırken ona karşı olumlu tutumunu açıkça göstermiş, halkı Hallâc lehine gösteri yapmaya kışkırtmış ve bunlardan dolayı Vezir Hâmid'in adamları tarafından dövülerek öldürülmüştür.¹⁵ Tasavvufun ilim dalı hüviyeti kazandığı ve ilk şehidini verdiği 4./10. asırda yaşamış olan, Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Hakâiku't-tefsîr* ve Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle* gibi eserlerinde görüşlerine sıkça atıf yapılan İbn Atâ, Hallâc kadar şöhret sahibi olmasa da onun davasının en sıkı savunucularından biri olmuştur.

2. Ali b. Osman el-Hücvirî (ö. 465/1072)

Klasik tasavvuf kaynaklarından *Keşfü'l-Mahcûb*'un müellifi olan Hücvirî, eserinde Hallâc-ı Mansûr'un biyografisine yer veren ilk sûfilerdendir. Üstelik o, Hallâc'ın hayat hikâyesini zikretmemeyi büyük bir eksiklik kabul etmiş ve "bu kitaba onun hâl tercümesini almamak emanete riayet etmemek olurdu" diyerek,¹⁶ eserine Hallâc'ın biyografisini almayan Kuşeyrî'yi imâ etmiş ve eleştirmiştir.

Hücvirî'nin Hallâc'ı öven ve onunla aynı görüşleri paylaştığını belirten sûfilerden iki yönden ayrıldığını söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi *Keşfü'l-Mahcûb*'da Hallâc'ın hayat hikâyesine tahsis ettiği kısımda, onun hayatını kronolojik olarak anlatmaya değil, daha ziyade fikirlerini savunmaya ve aldığı eleştirilerden aklamaya odaklanmasıdır. Sûfi müellifler arasında, Hallâc adında iki kişinin bulunduğunu ve büyük sûfi Hallâc-ı Mansûr'un o diğer Hallâc ile karıştırıldığını söyleyen ilk kişi Hücvirî'dir. Onun verdiği bilgiye göre, Hasan b. Mansûr el-Hallâc adında bir kişi vardır. Bağdatlı bir mühlid olan bu şahıs aynı zamanda Ebû Said Karmatî'nin de arkadaşıdır. İşte Hasan b. Mansûr el-Hallâc adındaki bu kişi, sûfi Hallâc'ın sihirbazlığa ve hokkabazlığa nispet edilmesine sebep olmuştur.¹⁷

Hücvirî'nin Hallâc taraftarı olan diğer sûfilerden farklı olan ikinci yönü ise onun, Hallâc'ın fikirlerini savunmak üzere müstakil eserler kaleme almış tek müellif olmasıdır. Hücvirî, bugün elimizde olmayan *Şerhu kelimâti'l-Hallâc* ve *Minhâcü'd-dîn* adlı eserlerini Hallâc'ın görüşlerini savunmak üzere kaleme aldığını bizzat kendisi belirtmektedir.¹⁸

Hallâc'ın yaşadığı müddetçe takva ve salah elbisesi içinde bulunduğunu belirten Hücvirî, onun âbidliğine şöyle temas etmektedir: "O, namazına ihtimam göstermiş, vaktinin çoğunu zikir ve münâcatta geçirmiş, fasılasız oruç tutmuş, tevhid konusunda hoş ve latif sözler söylemiş biridir."¹⁹ Hücvirî, "güçlü bir himmet ve yüce bir hâl sahibi

15 Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 74; Öztürk, *a.g.e.*, s. 94-95.

16 Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbi, *Keşfü'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 1996, s. 253.

17 Bk. Hücvirî, *a.g.e.*, s. 253.

18 Hücvirî, *a.g.e.*, s. 256. Ayrıca bk. Öztürk, *a.g.e.*, s. 123; Uludağ, Süleyman, "Hücvirî", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 459-460.

19 Hücvirî, *a.g.e.*, s. 255.

idi” diyerek vasıflandırdığı Hallâc’ı reddeden sûfilerin, fikirlerini ve akidesini tamamen yanlış bulmalarından dolayı değil, bazı davranışlarını tasvip etmemeleri sebebiyle onu reddettiklerini özellikle vurgulayan Hücvirî, Hallâc’ı tasavvuf yolunun “sermest”lerinden ve iştiyak sahibi sûfilerinden sayar. Onun hâllerinde temkin sahibi olmaması sebebiyle sözlerine tâbi olunamayacağını da zikreder. Müellif, “Elhamdülillah, Hallâc benim kalbimde çok azizdir. Fakat onun yolu hiçbir esas üzere müstakim değildir, hiçbir mahalde istikrarlı değildir” derken²⁰ onun sözlerinden doğan yanlış anlaşılmalari kısmen haklı bulmaktadır.

Hücvirî, Hallâc’ın bazı eserlerini farklı bölgelerde gördüğünü, fikirlerinde bazı ihtilaflar fark ettiğini de zikretmektedir. Bunları Hallâc’ın geçtiği mertebelerdeki değişikliklere bağlayan müellif, onları ancak muhakkik ve basiret ehli kimselerin anlayabileceğini çünkü ancak böylesi kişilerin ibare ve ifadeden bağımsız olarak manaya nüfûz edebilen insanlar olduğunu dile getirmektedir.²¹ Ne var ki Hücvirî’nin nazarında Hallâc, mağlûb ve meczûb biri olduğu için onun ittihad ve hulûl manasına gelen sözlerinden dolayı yadırganmaması gerekmektedir. Çünkü bu hâlde olan kimsenin yanlış anlaşılabilir sözler söylemesi ihtimal dâhilindedir. Hallâc’ı, bu hâlde söylediği sözlerden dolayı eleştirenler, onun ifadelerini anlayamayıp vehimlerinin kendilerine Hallâc hakkında verdiği tasavvur doğrultusunda hüküm verenlerdir ki onların bu hükümleri de kendilerine râcidir.²² Hücvirî, tasavvufun ilim dalı haline geldiği dönemde yaşamış bir müellif sûfi olarak Hallâc’ın görüşlerinin tasavvufi meşruiyetini kazanmasına katkıda bulunan kişilerin ilklerindedir. Ondan yaklaşık bir asır sonra Gazâlî ile birlikte Hallâc’ın itibarı tüm dinî çevrelerde artmaya başlayacaktır.

3. Muhammed Gazâlî (ö. 505/1111) ve Ahmed Gazâlî (ö. 520/1126)

Tasavvufi hayat ve düşüncenin İslâmî ilimler sahasında itibar ve meşruiyet kazanmasında şüphesiz en etkili isimlerden biri olan ve vahdet-i vücûd anlayışının öncülerinden sayılan Muhammed Gazâlî, sadece tasavvufun bir ilim olarak diğer İslâmî ilimler arasında meşruiyet kazanmasında değil, aynı zamanda Hallâc-ı Mansûr’un sünnî bir sûfi olarak kabul edilmesinde de önemli bir belirleyici olmuştur.²³ O, şatahat sahibi diğer sûfilerle birlikte Hallâc’ı da “hakikat semasına çıkmış âriflerden” ve “hakikati ilmî irfanla bulan, kesretten uzaklaşmış, mahzâ birliğe dalmış kimselerden” saymaktadır. Gazâlî, Hallâc’ın “ene’l-Hak” sözünü söylediği boyutun fenâ hâli olduğuna işaret ederek bu hâlin özelliklerini anlatırken Hallâc’ın: “*Ben sevdiğim, sevdiğim de ben. Biz bir bedene girmiş iki ruhuz*”²⁴ şiirini örnek verir. Gazâlî’ye göre fenâ, insanın bir ayna üzerine düşen görüntüye bakarken bir anda aynanın varlığını fark etmeyip, aynayı o görüntüden ibaret sanmasına benzemektedir. İşte bu hâlin kişide baskın

20 Hücvirî, *a.g.e.*, s. 256.

21 Hücvirî, *a.g.e.*, s. 255.

22 Hücvirî, *a.g.e.*, s. 256.

23 Şeybî, *Hallâc* (Giriş), s. 19.

24 Hallâc, *Divân*, s. 62.

olması, onu fenâ sahibi yapmaktadır. Gazâlî “fenâ” ve “fenâü'l-fenâ” olarak adlandırdığı bu hâlleri tanımladıktan sonra Hallâc'ı aklamak istercesine bu hâle düşen kimsenin kendini bilmediği gibi kendini bilmediğinin de farkında olmadığını vurgulamaktadır. İşte o kimsenin durumunun mecaz diliyle “ittihad”, hakikat diliyle ise “tevhid” olarak adlandırıldığını belirtmektedir.²⁵ Açıklamalarından da anlaşılacağı üzere, Gazâlî, Hallâc'ın “ene'l-Hak” derken esasen tevhidi idrak ve müşâhede ettiğini düşünmektedir. Bununla birlikte, Hüccetü'l-İslâm, *İhyâ*'da da “ene'l-Hak” gibi sözlerin avama zarar verebileceğini, fakat bunu söyleyen kimselerin gayb halinde olup, herhangi bir iddiayla bunu dile getirmediğini zikretmektedir.²⁶ Gazâlî'nin Hallâc'ın yüzyıllar boyunca eleştirilmesine sebep olan “ene'l-Hak” sözünün maksadını ve zeminini açıklayarak, onu bu şekilde savunan beyanları birtakım eleştirilerin önüne geçtiği gibi, en azından Hallâc hakkındaki eleştirilerin dozunun azalmasını sağlamıştır, denilebilir.

Şairliği ile tanınan kardeş Gazâlî'de ise Hallâc bir esin kaynağıdır. O da Hallâc'ın “*Ben sevdiğim, sevdiğim de ben. Biz bir bedene girmiş iki ruhuz*” şiirini örnek vererek burada tevhide/birliğe gerçek bir yakınlık olduğunu vurgulamaktadır.²⁷ Ahmed Gazâlî'nin şiirlerinde ve özellikle İblis konusundaki görüşlerinde²⁸ Hallâc'dan esinlendiği anlaşılmaktadır. Ahmed Gazâlî'nin öğrencisi ve Hallâc gibi şehit bir sûfî olan Aynülkudât Hemedânî (ö. 525/1131) ise üstadının anlayışını daha ileri götürerek Hallâc'ın İblis anlayışına yeni yorumlar kattığı gibi “Nur-ı Muhammedi” kavramını da “surûr-ı âşıkân o pîşvây-ı ârifân” diye andığı Hallâc'dan almıştır.²⁹ Hallâc'ın adını ve *Tavâsîn* adlı eserini açıkça zikretme cesareti gösteren Hemedânî'nin bir Hallâc hayranı olması ve Hallâc gibi idam edilmesi de ayrıca dikkati çeken bir husustur.³⁰

4. Ahmed Yesevî (ö. 562/1166)

Hallâc'ın ölümünden yaklaşık iki buçuk asır sonra yaşamış olan Pîr-i Türkistan Ahmed Yesevî'de de Attâr gibi, Hallâc'a karşı büyük bir hayranlık dikkati çekmektedir. Öyle ki Hallâc'ın verdiği mücadeleyi şiirleri vasıtasıyla adeta bir destana dönüştüren sûfî şairlerden birinin de Ahmed Yesevî olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim *Dî-*

25 Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed, *Mişkâtü'l-envâr (Mecmûatü Resâli el-İmâm el-Gazâlî içinde)*, el-Mektebetü't-Tevfikiyye, Kahire ts, s. 294-295. Massignon, Gazâlî'nin *Mişkât*'ta Hallâc'ı haklı çıkaran yorumlar yapması üzerine bu eserin Endülüslü Kâdi İyâd Sebti (ö. 544/1150) tarafından eleştirilip reddedildiğini kaydetmektedir. Bk. Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 81.

26 Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed, *İhyâ ulûmü'd-dîn*, tah. Abdürrahim Hüseyin İraki, Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut ts., c. 1, s. 61.

27 Gazâlî, Ahmed b. Muhammed, *Aşkın Halleri*, çev. Turan Koç-M. Çetinkaya, Gelenek Yay., İstanbul 2005, s. 20.

28 Ahmed Gazâlî, İblis'i aşk üstadı olarak görmesinin yanında, onun gerçek tevhid ehli olduğunu da savunmaktadır. Bu fikir tasavvuf tarihinde ilk olarak Hallâc tarafından ortaya atılmıştır. Hallâc-ı Mansûr'un İblis konusundaki görüşleri için bk. Öztürk, Yaşar Nuri, “Hallâcî Tasavvuf Geleneğinin İblis Anlayışı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5, 2002, s. 1-15.

29 Öztürk, a.g.e., s. 163-164.

30 Bk. Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 82.

vân-ı Hikmet'te, Hallâc'ın hem hayat hikâyesinden kesitleri hem de davasını anlatan çok sayıda şiir bulunmaktadır. Ahmed Yesevî:

*Mansûr der "ene'l-Hak" erenlerin işi doğru;
Mollalar der: "Doğru değil" gönlüne kötü gelip
Söyleme "ene'l-Hak", "kâfir oldun Mansûr" deyip
Kur'ân içinde budur" deyip, öldürdüler taş atıp.
Bilmediler mollalar "ene'l-Hakk"ın manasını
Zahir ehline hâl ilmini Hak görmedi münasip³¹*

dizeleriyle zâhir ehlinin, onun davasının ve anlayışının hakikatinden uzak oluşuna işaret etmektedir. Zâhir ehlinin bu tavrına karşın Ahmed Yesevî, Hallâc'ın mana saçan bir Hak âşığı oluşunu şöyle dile getirmektedir:

*Kul Hoca Ahmed kan ağlayıp, Mansûr gibi özünü as
Hakk'ı bilen âşıklar, yurda mana saçarlar³²*

Yesevî, Hallâc'ın verdiği mücadeleyi idealize ederek kendisinin de aynı yolda yürüme arzusunu ise şöyle belirtir:

*Aşk yolunda âşık olup Mansûr geçti
Belini bağlayıp Hak işini sıkı tuttu
Melâmetler ihanetler çok işitti
Ey müminler hem Mansûr oldum ben işte³³*

Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'inde yer alan "Mansûr gibi cemâl için kavga eyledim",³⁴ "Mansûr gibi başım verip aşk darağacında",³⁵ "Mansûr gibi eş ve dosttan kaçıp kayboldum",³⁶ "Aşk kapısında Mansûr gibi oldum ben işte"³⁷ mısraları, onun Hallâc'ı kendisine rehber edindiğini belirttiği dizeleridir. Bunların yanı sıra, Ahmed Yesevî'ye göre, Hakk'ın dergâhına layık olabilmenin bir şartı da Hallâc gibi olmaktır:

*Âşık değil nefsi daima tepmedikçe,
İşte bu dünya izzetinden geçmedikçe,
Mansûr benzeri "Vâ şevkâ" diye ölmedikçe,
Dergâhına lâayık değil, dostlarım ha³⁸*

Ahmed Yesevî, "Mansûr"³⁹ olarak zikrettiği Hallâc'ın adını her anışında onun gibi

31 Yesevî, Ahmed, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, H Yay., İstanbul 2016, s. 155.

32 Yesevî, *a.g.e.*, s. 370.

33 Yesevî, *a.g.e.*, s. 27.

34 Yesevî, *a.g.e.*, s. 13.

35 Yesevî, *a.g.e.*, s. 17, 118.

36 Yesevî, *a.g.e.*, s. 17.

37 Yesevî, *a.g.e.*, s. 26.

38 Yesevî, *a.g.e.*, s. 348.

39 Asıl adı Hüseyin olmasına rağmen tarih boyunca ve genel olarak Hallâc, Osmanlılarda ve İran'da ise daha çok Mansûr veya Hallâc-ı Mansûr şeklinde anılmıştır. Aynı zamanda babasının da adı olan "Mansûr" isminin kullanılmasında mücadelesinin zafere ulaşmış olduğu mesajı vermek istenmiştir. Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", s. 377.

olma iştiyakını da dile getirmektedir. Yani, aşağıdaki beyitlerden de anlaşılacağı gibi, Hallâc, onun için Hakk'a vâsıl olma noktasında ideal bir modeldir:

*Mansûr gibi candan geçip darağacına konsam,
Darağacı üzere şevklenerek Hakk'ı desem,
Bu iş ile ya Rab, seni bulur muyum?⁴⁰*

...

*Mansûr gibi başım verip darağacını oynatsam,
Yüz bin türlü cefa çekip can incitsem,
Aciz kulun cemalini görür mü ki?⁴¹*

Hallâc'ın tüm hayatı boyunca oldukça geniş bir coğrafyada seyahatlerde bulunduğunu söylemiştik. Onun uğradığı yerler arasında Türkistan bölgesi de bulunmaktadır. Hallâc bu beldelerde bulunduğu sırada Türk topluluklarıyla da karşılaşmıştır. Dolayısıyla onlar üzerinde tesirler bırakmış olması kuvvetle muhtemeldir. Hatta Türklerin İslâmlaşmasında büyük rolü olan Ahmed Yesevî'nin de Hallâc'ın o bölgede bıraktığı izlerden payını aldığını iddia edenler olmuştur.⁴² Bu sebeple, bazı araştırmacılar Türklerin Müslüman olmasında Hallâc'ın etkisinin olduğunu düşünmektedirler. Söz konusu etkinin açık örneklerine Yesevîlik ve Bektâşilik gibi Türk tarikatlarında açıkça rastlanmaktadır. Meselâ Bektâşi tekkelerindeki mürşidin kabul dairesi olan meydana “dâr-ı Mansûr” denmesi bu bakımdan dikkat çekicidir.⁴³

Hallâc'ı Mansûr'un mücadelesi, “Darağacında can verme”, “aşk kapısında Mansûr olma”, tabirleriyle Ahmed Yesevî başta olmak üzere birçok şair sûfinin dilinde deyimleşerek Türk tasavvuf edebiyatına birer motif olarak yansımıştır. Türk edebiyatı tarihinde Hallâc-ı Mansûr ve onun vahdet fikrini ortaya koyan “ene'l-Hak” sözü, yüzyıllar boyu birçok müellif ve şair tarafından yorumlanmış, bu çerçevede bir edebî-tasavvufî tedâi sistemi oluşmuştur.⁴⁴ Yukarıda Hallâc'la ilgili sadece birkaç şiirini sunduğumuz Ahmed Yesevî'nin birçok methiye ile birlikte hikmetlerinde hayranlıkla zikrettiği Hallâc-ı Mansûr, onun tasavvuf yolunda etkilendiği ve örnek aldığı ideal şahsiyetlerden biridir.

5. Feridüddin-i Attâr (ö. 618/1221)

Tasavvuf tarihinin en velûd şair sûfilerinden Attâr'da Hallâc-ı Mansûr hayranlığı ve bağlılığı hemen dikkat çekmektedir. O, *Tezkire*'de, Hallâc'ın daha ziyade menkıbevi

40 Yesevî, *a.g.e.*, s. 95.

41 Yesevî, *a.g.e.*, s. 109.

42 Bk. Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 227.

43 Tatçı, *a.g.e.*, s. 43. Bektâşilikte Hallâc'ın etkisi hakkında daha fazla bilgi için bk. Özcan, Hüseyin, “Bektâşilikte Dâr Kavramı ve Hallâc-ı Mansûr Etkisi”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, c. VIII, sy. 29, 2002. http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/huseyin_ozcan_bektasilikte_dar_hallaci_mansur.pdf [Erişim tarihi: 11.02.2017]

44 Hallâc'ın Türk edebiyatına etkisi hakkında daha fazla bilgi için bk. Tatçı, *a.g.e.*, s. 6-7.

kişiliğine odaklanmış ve ona ayırdığı kısma, “Hak şehidi, hakikat ormanının aslanı, saflar yaran, cesur, siddik ve dalgalı deryaya dalmış olan Mansûr” ifadeleriyle başlamıştır. Attâr, ona böyle methiyelerde bulunurken, “Hallâc’ın işi bir acaib iştir, onda kendine has birtakım garip vakalar vardır. O hem gayet hararet ve iştiyak içinde idi, hem de şiddetli firak alevleri içinde mest, kararsız ve perişan idi”⁴⁵ diyerek onun sıra dışı, hatta anlaşılması güç yönüne temas etmektedir. Hallâc’ın daima riyazet ve ibadetle meşgul olduğunu, “ene’l-Hak” derken dahi şeriat ve Ehl-i Sünnet çizgisinde bulunduğunu vurgulayan Attâr, onun tasavvuf ehli tarafından sermestliğinden dolayı yadırgandığını zikretmektedir.⁴⁶ Hallâc hakkındaki bilgilerin büyük bir kısmının da kaynağı olan *Tezkire*’de, Hallâc’ı velayetin en kâmil örneklerinden biri⁴⁷ olarak gören Attâr, onun hayatını anlatırken, sûfilerin Hallâc hakkındaki görüşlerini ve sözlerini de aktarmakta ve bu suretle onun tasavvuf tarihindeki etkilerine ışık tutmaktadır.

Öztürk’e göre, Ferîdüddîn-i Attâr, Hallâc’a olan söz konusu bağlılığını, İran tasavvufi şiirinin önde gelen isimlerinden Hakîm Senâî’den (ö. 535/1131[?]) tevarüs etmiştir. Nitekim Mevlânâ, Attâr’ı Hallâc’dan asırlar sonra onun ruhunu taşıyan biri olarak görmektedir. Mevlânâ Attâr’la birlikte kendisinin de Senâî’nin bir varisi olduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda, bahsi geçen üç şairde yani Senâî, Attâr ve Mevlânâ’da ortak esin kaynağı olarak Hallâc ön plana çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle, Hallâc’ın etkisi, farklı devirlerde, şiir diliyle konuşan bu sûfilerde görünür hâle gelmiştir. Mevlânâ, Attâr ile Hallâc arasındaki bağı “Hallâc’ın ruhu yüzyıllar sonra Attâr’da tecellî etti” diyerek vurgulamıştır.⁴⁸ Hallâc gibi idam edilmiş olan Attâr, “Hallâc’ın gönlüne düşen ateşin aynısı benim de hayatıma düşmüştür” sözüyle onunla fikrî beraberliğin yanında kader birliği de yaptığını işaret etmektedir.⁴⁹ Attâr, şiirlerindeki vahdet-i vücûd temalı görüşlerini, Hallâc’dan esinlendiği “fenâ” telakkisi ile Ahmed Gazâlî’den aldığı “aşk” anlayışını harmanlayarak teşekkül ettirmiştir.⁵⁰ Ondaki Hallâc tesirinin en somut örneği ise Hallâc’ın İblis anlayışını tekrarladığı *İlâhînâme* adlı eseridir.⁵¹

Attâr’ın buraya kadar bahsi geçen iki kitabının yanı sıra onun Hallâc’a bağlılığını gösteren bir başka kitabından daha söz edebiliriz. Bilindiği gibi edebî literatürde *Mansûr-nâme* adıyla, Hallâc’ın hayatını ve kerametlerini ele alan mesnevî nazım şekliyle kaleme alınmış tahkiyevî eserler bulunmaktadır.⁵² İşte kaynaklarda Attâr’ın da *Hallâc-nâme* adıyla böyle bir eseri olduğu zikredilmektedir. Ancak kitabın

45 Attâr, *a.g.e.*, s. 616.

46 Attâr, *a.g.e.*, s. 618.

47 Massignon, *Hallâc-ı Mansûr’un Çilesi*, s. 83.

48 Şahinoğlu, Nazif, “Ferîdüddin Attâr”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 95.

49 Öztürk, *a.g.e.*, s. 165.

50 Şahinoğlu, *a.g.md.*, s. 96.

51 Öztürk, *a.g.e.*, s. 165.

52 Kendisine *Mansûr-nâme* nispet edilen başka şairler de bulunmaktadır. Bunlar: Niyâzî-i Kadîm (14-15. yüzyıl), Ahmed-i Dâî (ö. 824/1421), Mürîdî-i Aydınî (14-15. yüzyıl), Niyâzî-i Mısırî (ö. 1105/1694)’dir. Bk. Tatcı, *Hallâc-ı Mansûr Menâkıbnâmesi*, s. 55.

günümüze kadar ulaşmış bir nüshası bulunmamaktadır.⁵³ Kısaca, Ferîdüddîn-i Attâr, eserlerinde Hallâc'ın izleri açıkça görülen sûfilerden biridir. Bu bağlamda, onun Hallâc'la aynı pencereden hayata ve eşyâya baktığını ve aynı hakikati müşâhede ederek ondan söz ettiğini söylemek mümkündür.

6. Mevlânâ Celâleddin Rûmî (ö. 672/1273)

Hallâc-ı Mansûr gibi sekr ekolüne mensup, onun gibi coşkulu şiirler söylemiş olan Mevlânâ'nın, bu âlemi onunla aynı pencereden görmüş ve aynı hakikati mısralara dökmüş bir şair sûfi olduğu kabul edilir. O, beyitlerinde Hallâc'ın hakiki âşık oluşuna ısrarla vurguda bulunduğu gibi, onun başına gelenlerin “bir gaddarlık” neticesinde olduğunu belirtmektedir. “*Vaktâki kalem bir gaddârın elinde olur, şüphesiz Mansûr berdâr olur.*”⁵⁴ beyitinde, onun haksız yere katledildiğini kesin bir dille ifade etmektedir. Ona göre, Hallâc fukahânın gazabına uğramış, imanı uğrunda canını feda ederek kemâlin zirvesine çıkmıştır.⁵⁵ Mevlânâ'da Hallâc'ı Mansûr'un gerek kendi şahsiyeti gerek “ene'l-Hak” söylemi ile dile getirdiği düşünceleri ve gerekse hayat hikâyesinin unsurları birer metafora dönüşmüştür. Daha ziyade *Dîvân-ı Kebîr*'de karşımıza çıkan “bâde-i Mansûr/Mansûr şarabı” “ene'l-Hak kadehi” “can Mansûr'u” gibi metaforlarla Mevlânâ, hakîkî aşkı ve âşıkı anlatmaktadır. Örneğin yeryüzünde aşk-ı ilâhîye düşenlerin birer Mansûr olduğunu ve her birinin bir darağacında asıldığını şöyle dile getirmektedir: “*Âşıkların ağızları, damakları Mansûr şarabı ile o şarabın lezzeti ile dopdolu. Böylece yüzlerce Mansûr'un, senin aşkınla darağacında ayakları sallamp durmadadır.*”⁵⁶

Mevlânâ, “Mansûr şarabı”nın⁵⁷ Muhammed ümmetine mahsus olduğunu ve ancak nefsini tezkiye edenlerin onu tadabileceğini söylemektedir: “*Mansûr şarabı üzüm şarabı gibi herkese her zaman sunulmaz. Mansûr şarabı ancak yatağını, yastığını devşirip kaldıran, gecesini uyku ile öldürmeyen Hak âşıkına seher vaktinde sunulur.*”⁵⁸

53 Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 83; Şahinoğlu, a.g.md., s. 98.

54 Konuk, Ahmed Avni, *Mesnevi-i Şerif Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı ve diğerleri, Kitabevi Yay., İstanbul 2006, c. 3, s. 390. Beyitin yorumu için ayrıca bk. Çakmaklıoğlu, Mustafa, “Hallâc'ın Ene'l-Hak Sözü Bağlamında Mevlânâ'nın Şatahat Yorumu”, *Tasavvuf Dergisi*, sy. 15, 2005, s. 196.

55 Saîdî, Semîr, *el-Hüseyn b. Mansûr el-Hallâc*, Menşûrâtü Dâri Alâiddin, Dîmaşk 1996, s. 72.

56 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*, haz. Şefik Can, Ötügen Yay., İstanbul 2006, c. 3, s. 257. Bahsi geçen mecazlardan “Mansûr kadehi” örneğine Yunus Emre'nin bir şiirinde de rastlanmaktadır. Bk. Yunus Emre, *Dîvân*, haz. Mustafa Tatcı, Sahhaflar Kitap Sarayı Yay., İstanbul 2005, s. 226.

57 Mesnevi şârihlerinden A. Avni Konuk, “Mansûr şarabı”ndan muradın Hallâc'a münkeşif olan vahdet sırrı olduğunu ve bu şaraptan kaynaklanan sarhoşluğun “ene'l-Hak” narası attırıldığına dikkat çekmektedir. Konuk, a.g.e., c. 1, s. 135. Bir başka ifadeyle, “Mansûr şarabı”, marifetullaha mazhar olan, kendinde sadece Hakk'ın varlığını hisseden, Allah'a karşı duyduğu hayranlığın verdiği manevî zevkle “ene'l-Hak” diyen Hallâc-ı Mansûr'u darağacına götürülen aşkın doğmasına sebep olan manevî şaraptır ve onun adına nispetle bu isim verilmiştir. Bk. Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*, c. 3, s. 297.

58 Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*, c.1, s. 45. Mansûr şarabı *Dîvân-ı Kebîr*'de pek çok yerde geçmektedir. Mesela bk. Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*, c. 1, s. 131; 424; c. 2, s. 284; 346.

Mevlânâ hakikate vakıf olma noktasında, Hallâc ile aynı perspektiften hayata baktığını, hatta düşünce, ufuk ve söylem bakımından onu geride bıraktığını belirtmektedir: “İşaret söyleyici olan Mansûr, halk tarafından darağacına geldi. Benim sırlarımın sertliğinden ve şiddetinden dolayı, beni Hallâc darağacına asar.”⁵⁹ Buna benzer bir başka şiirinde ise Hallâc-ı Mansûr’dan önce onunun sahip olduğu irfana ulaştığını söyler: “Biz dünya ma’rekasinden ve Mansûr’un nüktesinden evvel, can âleminin Bağdâd’ında “ene’l-Hak” narasını vurur idik.”⁶⁰

Hallâc’a eserlerinde çok sayıda atıf yapan Hz. Mevlânâ, onu akik taşına benzeterek “ilâhî nurun âşığı” şeklinde telakki etmektedir.⁶¹ Ona göre Mansûr, aşk ateşine düşmüş, sağırlıktan kurtulmuş bir safâ ehlidir;⁶² sâdıklardandır. Mevlânâ’nın ifadesiyle, “Sâdıklar, gönül parasını hakikat mâdeninde ararlar. Ayarı tam ihlâs altınını orada elde ederler. Şühûd damgasını basarlar üstüne. Hallâc-ı Mansûr gibi başlarıyla oynarlar.”⁶³

Mevlânâ, Hallâc ile Şems-i Tebrizî’yi (ö. 645/1247 [?]) aynı hakikati temâşâ eden ve aynı akıbete uğramış kimseler olarak görür. Ona göre, her ikisini de yakan ilâhî aşk ateşidir: “Tebrizli Şems’in ateşi Hallâc’ın dükkânına düştüğü için Mansûr sevinerek darağacına asılmıştır.”⁶⁴ Mevlânâ, Maşûk-ı Hakikî olan Hakk’ın aşkını Şems’ten öğrendiğini ve kendisinin de bir Mansûr olduğunu ifade eder: “Sen yüce meclisimize geldin, yüzünü gösterdin de akl da fikri de aldın. Artık can Mansûr’una her taraf bir başka darağacı oldu.”⁶⁵ Yani, Şems’in Mevlânâ’ya bıraktığı miras Hallâc’ın ideal modeli olduğu âşıklık sanatıdır. Mevlânâ bu bağlamda bir Hallâc muakkibi olarak değerlendirilebilir.

Hallâc, Mevlânâ’nın şiirlerinde, Yüce Maşuk uğrunda canını seve seve veren hakiki âşıktır. “Hallâc-ı Mansûr’u senin aşkımla darağacına astıkları zaman, başını ipte tuttu, onu çıkarmadı. Mademki, dostumun ipi gönlümün boynuna geçmiştir, bundan nasıl baş çıkarırım? dedi ve seve seve canını verdi”⁶⁶ diyen Hz. Mevlânâ, Hallâc’ı aynı zamanda Hak âşıklarının hepsinin bir temsilcisi olarak değerlendirmektedir: “Âşıkların her biri birer Mansûr’dur. Kendini seve seve öldürtür.”⁶⁷ Mevlânâ’nın şiirlerinde sıklıkla zikrettiği ve “hakiki âşığın sembolü” haline getirdiği Hallâc,

59 Konuk, *a.g.e.*, c. 1, s. 135.

60 Konuk, *a.g.e.*, c. 2, s. 217.

61 “Zîrâ ki bu kara taş ve o akik idi. O nûrun düşmanı ve bu âşik idi.” (Konuk, *a.g.e.*, c. 9, s. 646) beyitinde Mevlânâ, Hallâc’ı “enallah” diyen Firavun ile mukayese ederek, Firavun’un sıradan bir taş, Hallâc’ın ise kıymetli akik taşı olduğunu zikreder.

62 Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr Seçmeler*, c. 1, s. 100.

63 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mecâlis-i Sebâ*, haz. Dilaver Gürer, İlkhâr Yay., İstanbul 2017, s. 101.

64 Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr Seçmeler*, c. 2, s. 167.

65 Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr Seçmeler*, c. 2, s. 60.

66 Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr Seçmeler*, c. 1, s. 375. Mevlânâ bir başka beyitte de “Senin sevgi darağacına asılan Hallâc-ı Mansûr’un gönlü başına gelen büyük belalardan, felaketlerden gam yemez” der. Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr Seçmeler*, c. 1, s. 397.

67 Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr Seçmeler*, c. 1, s. 393.

Mevlevî kültürüne de tesir etmiştir. Öyle ki Mevlânâ'nın yolundan giden Mevlevî musikişinaslar ve neyzenler, kullandıkları neylerden büyükçe, en tok ve en içli sese sahip olanına “Nây-ı Mansûr” adını vermeyi âdet edinmişlerdir.⁶⁸ Mamafih ney de geçirdiği işlemler, yani başına gelenler sebebiyle Hallâc-ı Mansûr'la aynı kaderi paylaşmaktadır.

7. Yunus Emre (ö. 720/1320 [?])

Yunus Emre de Hallâc'ın serüveninin ve mücadelesinin destanlaşmasını sağlayan isimlerden biridir.

*Gevher bu can maksûdudur can maksûdun Mansûr'udur
Maksûd için Mansûr'layın ber-dâr olan gelsin beri*⁶⁹

mısralarında, Hallâc-ı Mansûr bir metafor ve sembol haline gelmektedir. Pek çok şair gibi şiiirlerinde Hallâc'dan çokça bahseden ve daha ziyade onun “ene'l-Hak” sözü üzerinde duran⁷⁰ Yunus Emre, Hallâc üzerinden Hak âşıklığını anlatmıştır. Ona göre, “Mansûr” hakîkî Maşuk olan Hakk'a canını feda eden âşıkların genel adıdır. Hak âşıkları zümresine kendisini de dahil eden şair, Mansûr'un verdiği mücadeleyi kendisinin de vermeye hazır olduğunu adeta meydan okurcasına dile getirmiştir:

*Bugün Mansûr benim aşk yolunda
Yürüyüp çarh uram şol dâra karşı*⁷¹

Yunus'un şiiirlerindeki Hallâc-ı Mansûr teması, Mevlânâ'nın ve Ahmed Yesevî'nin şiiirlerindeki Hallâc motifi ile örtüşmektedir. Bu şairlerden her üçünde de Mansûr, Yüce Maşûk'un aşkına düşmüş, samimi âşıktır. Her üç ârif ve sûfî şair de Mansûr gibi âşık olduklarını, onun yandığı ateşin kendilerini de yaktığını dile getirmektedirler. Meselâ Yunus Emre:

*Yolunda Mansûr olayım ene'l-Hak demin urayım
Asılıp vaslın dârına ber-dâr olayım bir zaman*⁷²
derken; Ahmed Yesevî:

*Yakam tutup hazretine sığınıp geldim
Aşk kapısında Mansûr gibi oldum ben işte*⁷³

diyerek Hallâc'la kendisini bir görmektedir. Mevlânâ ise “Şu zamanda Mansûr gibi ben de senin darağacının altındayım” isimli bir gazelinde:

68 Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılap Yay., İstanbul 1977, s. 48.

69 Yunus Emre, *a.g.e.*, s. 261.

70 Bk. Yunus Emre, *a.g.e.*, s. 167, 180, 193, 245, 335.

71 Yunus Emre, *a.g.e.*, s. 262. Benzer şiiirler için bk. Yunus Emre, *a.g.e.*, s. 189, 193, 221.

72 Yunus Emre, *a.g.e.*, s. 241.

73 Yesevî, *a.g.e.*, s. 26.

“*Sen şimdi ene'l-Hak kadehini doldur! Mansûr şarabından sun!*
Şu zamanda Mansûr gibi ben de senin darağacının altındayım”⁷⁴

diyerek Allah Teâlâdan muhabbetini dilemekte ve kendisinin de Mansûr gibi canını vermeye hazır olduğunu söylemektedir. Mevlânâ ve Yunus Emre'nin Hallâc'ın şahsında muhabbetullahı ve Hakk'a vâsıl olmanın yollarını anlattıkları görülmektedir. Ahmed Yesevî, Mevlânâ, Yunus Emre gibi pek çok sûfinin dilinde Hallâc “bir ifade aracı/bir sembol” olmuştur.

8. Hallâc'ı Öven Diğer Sûfiler

Hallâc-ı Mansûr hayatı boyunca çevresine pek çok kişiyi toplamış ve düşünceleriyle farklı sınıflara mensup çok sayıda kimse üzerinde etkili olmuştur.⁷⁵ Hallâc'ın mürid ve muhiblerinin yanı sıra, şu üç kişi çok yakın dostu olarak öne çıkmaktadır: İbn Atâ, Ebû Bekir Şibli (ö. 334/946) ve sûfi İbn Hafif'tir (ö. 371/982). İbn Hafif, gördüğü teslimiyet karşısında Hallâc'ın “rabbânî bir âlim” olduğunu ve yeryüzünde mislinin bulunamayacağını ifade etmiştir.⁷⁶ Hallâc'ın çağdaşı olan sûfilere İbrâhim b. Muhammed en-Nasrabâdî (ö. 367/977) ise “Nebî ve sıddıklardan başka bir muvahhid varsa o, Hüseyin b. Mansûr'dur”, demiştir.⁷⁷ Hallâc'ın idam edilişinden kısa süre sonra vefat etmiş olan Sülemî ise, *Tabakât*'inde onun biyografisine yer vermiş, diğer eserlerinde ondan büyük oranda nakiller yapmış ve birçok sûfi nezdinde muhakkiklerden biri olduğunu vurgulamıştır.⁷⁸ Coşkun bir sûfi olarak bilinen Ebû Saîd Ebu'l-Hayr (ö. 440/1048) da “Hüseyin b. Mansûr yükseklerin en yüksekinde idi. Doğu ile batı arasında hiç kimse bu tevhid vadisinde onun gibi dolaşmadı” demiştir.⁷⁹ Meşhur Kübrevî şeyhlerinden Necmeddin-i Dâye'nin (ö. 654/1256) de eserlerinde Hallâc-ı Mansûr'dan övgüyle söz edip, görüşlerine yer verdiği görülmektedir. O Hallâc'ın “ene'l-Hak” demesinin içinde bulunduğu hâlden kaynaklandığını ve bu konuda mazur görülmesi gerektiğini belirtmektedir.⁸⁰ Mevlânâ ve Mevlevîlik kültüründe Hallâc'ın bıraktığı tesir son derece barizdir. Bu tesir, Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'de (ö. 712/1312) de açıkça görülmektedir. O, *Maârif*'te “saygıdeğer ve eşsiz bir insan” diyerek methettiği Hallâc'ın adının anılmadığı vaaz meclisinin revnak olmayacağına dikkat çekerek Hallâc'ın kıyamete kadar övüleceğine vurgu yapmaktadır.⁸¹

74 Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr Seçmeler*, c. 2, s. 283-284.

75 Mesela Şafîi hukukçusu İbn Süreyc (ö. 306/918) Hallâc hakkında, “Benim kanaatimce o, Kur'ân'ı ezberlemiş, onun ilimlerine vakıf olmuş, fıkıh ve hadis bilgini, gündüzleri oruç tutup geceleri ibadetle geçiren biridir. Ben asla onun küfrüne hüküm veremem” diyerek açıkça onu savunur. Bk. Massignon, Louis, *Receuil de Textes Inédits*, Paris 1929, s. 60; Haşim, a.g.e., s. 56.

76 Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, *Tabakâtü's-sûfiyye*, tah. Mustafa Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 236; Hücvirî, a.g.e., s. 254; Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 75.

77 Öngören, Reşat, “İbrahim b. Muhammed Nasrabâdî”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 417.

78 Nasrallah Pürcevâdî, Hallâc'ın Sülemî'nin *Hakâiku't-tefsîr*'inde zikrettiği görüşlerini derleyerek, *Tefsîru el-Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc* adıyla neşretmiştir. Bk. Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, *Mecmûatü asâri Ebî Abdurrahmân es-Sülemî*, nşr. Nasrallah Pürcevâdî, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, byy. 1990, s. 359-412.

79 Câmî, Abdurrahman, *Nefahâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds*, çev. Lamî'î Çelebi, Marifet Yay., İstanbul 1993, s. 199.

80 Baltacı, Halil, *Necmeddin Dâye-i Râzî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2011, s. 87.

81 Sultan Veled, Bahâeddin Muhammed b. Celâleddin, *Maârif*, İntişârât-ı Mevlâ, Tahran 1377/1419, s. 10-11.

Makalemizde buraya kadar Hallâc'ın yaşadığı dönem ile 14. yüzyıl arasındaki bazı sûfilerin Hallâc hakkındaki olumlu görüşlerini ele almaya çalıştık. Burada bir fikir vermek amacıyla 14. yüzyıldan sonra, özellikle Osmanlı devrinde yaşamış ve Hallâc'a methiyelerde bulunmuş birkaç sûfiden örnekler sunmanın yerinde olacağını düşünüyoruz. Mesela, Hallâc gibi trajik bir şekilde öldürülmesi sebebiyle "İkinci Mansûr" diye anılan sûfi şair Nesîmî (ö. 820/1417 [?]), şiirlerinde Hallâc-ı Mansûr'a ve "ene'l-Hak" motifine sıkça atıf yapmıştır.⁸² Yine 15. yüzyılda yaşamış ve manzum bir Hallâc menakıbnamesi yazmış olan Niyâzî-i Kadîm adlı sûfi şair de eserinde, Hallâc'ın ilmî ve tasavvufî üstünlüğü ile birlikte, onun hayat hikâyesini şiir diliyle son derece veciz biçimde anlatmıştır.⁸³ Osmanlı sûfilerinden Şemseddin Marmaravî (ö. 1007/1504),⁸⁴ Abdülmecîd Sivâsî (ö. 1049/1639)⁸⁵ ve Abdülehad Nûrî'nin (ö. 1061/1651)⁸⁶ Hallâc'ın çeşitli yönlerini zikrederek onu övdüğünü görmekteyiz. Bunların yanı sıra, Bir 18. yüzyıl Osmanlı Dîvân şairi ve aynı zamanda sûfisi olan Edirneli Kâmî (ö. 1136/1724), *Tuhfetü'z-zevrâ* isimli mesnevîsinde Hallâc'a müstakil bir bölüm tahsis etmiş ve burada övücü bir üslupla Hallâc'ın hayatından kesitler sunmuştur.⁸⁷

Son devir Mevlevîlerinden Tahirü'l-Mevlevî (ö. 1951) Hallâc hakkındaki şüpheleri gidermek üzere müstakil bir risâle kaleme almış ve "şehîd-i mağfûr Hüseyin el-Hallâc" diye zikrettiği Hallâc'ın haksız yere öldürüldüğü görüşünü savunmuştur.⁸⁸ Buraya kadar isimlerini ve Hallâc hakkındaki görüşlerini zikrettiğimiz sûfilerde de görüldüğü üzere, Hallâc henüz hayattayken tasavvuf ehlinde pek çok kişi tarafından takdir edilmiş, ölümünden sonra da büyük bir itibar ve hayranlık kazanmıştır.

B. Hallâc'ı Yeren Sûfiler

1. Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 297/910)

Amr b. Osman el-Mekkî, Hallâc-ı Mansûr'un Cüneyd-i Bağdâdî ve Ebu'l-Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908) gibi sohbetlerine katıldığı sûfilerden biridir. Ancak onun Hallâc'a tarikat hırkası giydiren şeyhi olması, Hallâc'la irtibatı ve ona tesiri bakımından diğer sûfilerden farklı bir konumda değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Amr b. Osman'ın Hallâc ile yakın ve dostane ilişkisi çok uzun sürmemiştir. Hallâc'ın Yakub

82 Bk. Üzümlü, İlyas, "Nesîmî (Görüşleri)", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 5.

83 Bk. Tatçı, *a.g.e.*, s. 85-182.

84 Hallâc hakkındaki övgüleri için bk. Ögke, Ahmet, *Yığıtbaşı Veli Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî*, İnsan Yay., İstanbul 2001, s. 103-104.

85 Bk. Gündoğdu, Cengiz, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecîd Sivâsî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 386.

86 Bk. Baz, İbrahim, *Abdülehad Nûrî*, İnsan Yay., İstanbul 2007, s.418-420.

87 Edirneli Kâmî'nin mesnevîsindeki Hallâc'a tahsis ettiği bölüm, K. Üstüner tarafından tahlil edilmiş ve makale olarak yayınlanmıştır. Bk. Üstüner, Kaplan, "Bir Dîvân Şairinin Hallâc-ı Mansûr Yorumu", *International Journal of Language Academy*, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.18033/ijla.265>. s. 124-135.

88 Güngör, Zülfikâr, "Tahirü'l-Mevlevî'nin Hallâc-ı Mansûr'a Dâir Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIX, Ankara 1999, s. 581-597.

el-Akta'nın kızı ile evlenmesi, Amr b. Osman ile Hallâc'ın problem yaşamasına sebep olmuştur. Çünkü Amr b. Osman el-Mekkî'ye göre, Ebû Yakub el-Akta, Zenc isyanlarının başı olan kişi ile iyi ilişkiler kuran biridir. Amr b. Osman ise, Abbasî yönetimine yakın olduğu gibi, onun devletin atamış olduğu kadılarla bağlantıları bulunmaktadır.⁸⁹ Dolayısıyla Hallâc'ın kayınpederi ile şeyhi arasındaki siyâsî görüş ayrılıklarının oldukça derin olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, kaynaklarda Hallâc'ın bu evliliği şeyhi Amr b. Osman el-Mekkî'ye danışmadan yaptığı ve bu sebeple Amr'ın Hallâc'la irtibatını kestiği de rivayet edilmektedir.⁹⁰

Hallâc, ileride de zikredileceği üzere, Cüneyd-i Bağdâdî'nin mesafeli tavrı sebebiyle onun meclisinden ayrılmak zorunda kalınca Bağdat'tan Tuster'e gelmiş, buradan da beş yıl sürecek uzun bir yolculuğa çıkmıştır. Bu yolculuk sırasında Ahvaz'da bulunduğu esnada şeyhi Amr b. Osman el-Mekkî, oradaki insanlara kendisini kötüleyen mektuplar yazınca, Hallâc ondan giydiği hırkayı çıkarmıştır.⁹¹

Hallâc ile Amr b. Osman el-Mekkî arasında problem çıkmasıyla ilgili olarak Serrâc (ö. 378/988) şöyle bir bilgi vermektedir: Amr b. Osman'ın hurûf ilmine dair bilgiler ihtiva eden bir kitabı bulunmaktadır.⁹² Bu kitabı öğrencilerinden biri izinsizce alıp gitmiştir. Bunun üzerine Amr b. Osman, “bunu alanın elleri ve ayakları kesilip boynu vurulsun!” diye beddua etmiştir. Kaynaklarda, bu kişinin Hallâc-ı Mansûr olduğu ve Amr b. Osman'ın bedduasının gerçekleştiği nakledilmektedir.⁹³ Bu tarz menkıbevî anlatıların gerçekliği tartışmalı olsa da, Hallâc ile Amr b. Osman el-Mekkî'nin ilişkisi hakkında çok da olumlu bir tablo çizmek mümkün değildir. Çünkü Amr b. Osman, Hallâc'a karşı özellikle evliliğinden sonra sürekli muhalefet halinde olmuştur. Kanaatimizce bu, Hallâc'ı eleştiren diğer sûfilerdeki sebeplerden değil, daha ziyade kişisel ve özel nedenlerden kaynaklanmaktadır.

2. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909)

Tasavvuf geleneğinde temkin ve sahv ekolünün en önemli temsilcilerinden olan Cüneyd-i Bağdâdî, Hallâc'ın Sehl et-Tusterî ve Amr b. Osman el-Mekkî'den sonra üçüncü şeyhidir.⁹⁴ Bu noktada onun Hallâc-ı Mansûr üzerinde büyük tesire sahip kişilerden biri olduğu söylenebilir. Çünkü Hallâc'ın, çözüme kavuşturamadığı birçok meselede Cüneyd'e danıştığı bilinmektedir. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Hallâc 263/877 yılından sonra şeyhi Amr b. Osman el-Mekkî'den ayrılmasının akabinde Cüneyd'in sohbetlerine katılmaya başlamıştır. Ne var ki Hallâc'ın tasavvufi meşrebi

89 Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 120.

90 Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 111.

91 Attâr, *a.g.e.*, s. 619; Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, s. 377; Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 59.

92 Abdurrahman Câmî, bahsi geçen kitabın tevhid ve tasavvuf ilimlerinin havâssa mahsus olan konularına dair bir eser olduğunu ve Hallâc'ın onu izinsizce alarak halka açıkladığını, bunun üzerine Osman el-Mekkî'nin kendisine beddua ettiğini belirtir. Bk. Câmî, *a.g.e.*, s. 200.

93 Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Luma' İslam Tasavvufu*, çev. H. Kamil Yılmaz, Altınoluk Yay., İstanbul 1996, s. 401.

94 Altıntaş, *a.g.e.*, s. 61.

ve davranış tarzı ile Cüneyd'in meşrebi arasında büyük ölçüde fark bulunması,⁹⁵ bu iki sûfinin görüş ve anlayış farklılığına düşmesine daha doğrusu mürid konumundaki Hallâc'ın şeyhi olan Cüneyd'de tam teslim olamamasına sebep olmuştur. Hallâc'ın ikinci hac yolculuğunu gerçekleştirdiği 281/895 tarihinden sonra Cüneyd'le yolları ayrılmıştır.

Kaynaklarda iki sûfi arasında hangi sebeplerden dolayı ayrılık yaşandığına dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Cüneyd-i Bağdâdî'nin Hallâc'ı iki hususta eleştirdiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, Hallâc'ın şeyhlerinin sözlerine riayet etmemesi ve bağlı bulunduğu şeyhini terk etmesidir. Hallâc-ı Mansûr'un, Amr b. Osman el-Mekkî ile yaşadığı bazı problemlerde Cüneyd'de danışması ve daha sonra onun tavsiyelerine de uymaması, Cüneyd'in Hallâc'ın bu başına buyruk tavrını beğenmediğini düşündürmektedir. Hücvirî, Cüneyd-i Bağdâdî'nin Hallâc'a karşı mesafeli davranmasını, Hallâc'ın ilk önce Sehl et-Tusterî'ye bağlı iken izinsizce ondan ayrılmasına, daha sonra Amr b. Osman el-Mekkî'ye bağlanıp onu da terk ederek kendisine gelmesine bağlamaktadır.⁹⁶ Hallâc, ilk haccından döndükten sonra Bağdat'ta Cüneyd'in sohbetlerine katıldığı sırada ona sorduğu bazı sorulara cevap alamamıştır. Hallâc'ın maksatlı sorular sorduğunu düşünen Cüneyd, sohbetlerine katılmasından rahatsız olduğu için onu meclisinden uzaklaştırmıştır.⁹⁷

Cüneyd'in eleştirdiği hususlardan ikincisi, Hallâc'ın "ene'l-Hak" söylemidir. Bu söylem Cüneyd'in tasavvufî anlayışına ve meşrebine uzaktır. Cüneyd onu, bu sözü neticesinde uğrayacağı akıbet konusunda uyarmıştır. Rivayete göre Hallâc Cüneyd'in evinin kapısını çalmış. Cüneyd "kim o?" diye seslenince, Hallâc, "Ben Hakk'ım" diye cevap vermiş. Bunun üzerine Cüneyd, "hayır, Hakk'ım, deme, Hak tarafından de. Kanımla kim bilir hangi darağacını ıslatacaksın" diye ikazda bulunmuştur. Hallâc da Cüneyd'de, "darağacını kanımla boyadığım gün sen de zâhir ehlinin kisvesini giyersin" demiştir.⁹⁸

Hallâc ile Cüneyd arasında geçtiği aktarılan bu diyalogdan da anlaşılacağı üzere, Cüneyd, onun "ene'l-Hak" sözünün manasına değil söyleme şekline itiraz etmekte ve farklı bir ifade yolu önermektedir. Diğer taraftan, bazı kaynaklarda, Hallâc'ın "darağacını kanımla boyadığım gün sen de zâhir ehlinin kisvesini giyersin" sözünden hareketle Cüneyd'in Hallâc'ın idam hükmüne imza attığına dair bir rivayet bulunsa da, 297/909 yılında, yani Hallâc'dan on iki sene önce vefat ettiği için, bu bilgi doğru değildir.⁹⁹

95 Farklı ekollere mensup bu iki sûfinin tasavvufî haller ve makamlar hakkındaki görüşlerinin bir mukayesesi için bk. Singh, Darshan, "Cüneyd ve Hallâc'ın Sünnet, Ahvâl ve Makâmâta Karşı Tutumları", çev. A. Cahit Haksever, *Tasavvuf Dergisi*, c. II, sy. 4, Ankara 2000, s. 231-238.

96 Bk. Hücvirî, *a.g.e.*, s. 254. Cüneyd'in eleştirisi hakkında benzer bir yorum için ayrıca bk. Attâr, *Tezkire*, s. 618.

97 Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", s. 377.

98 Attâr, *a.g.e.*, s. 618. Hallâc'ın Cüneyd'le ilk karşılaştığı sırada gerçekleştiği rivayet edilen bu konuşmaların çeşitli varyantları bulunmaktadır. Ancak Massignon bunun ilk karşılaşmada vaki olma ihtimalinin bulunmadığını savunmaktadır. Bk. Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 153.

99 Attâr, *a.g.e.*, s. 618.

Attâr'ın naklettiğine göre, Cüneyd'e "Hüseyn b. Mansûr'un bu sözünün tevili var mıdır?" diye sorulması üzerine, "bırakınız katletsinler, zira gün tevil günü değildir" demiştir.¹⁰⁰ Attâr'ın bu rivayeti ve benzer nakiller, Hallâc'ın katline şer'î bir gerekçe bulmak için Cüneyd'in ağzından getirilen yorumlardır ve bu sözlerin aslı yoktur. Nitekim Hallâc'ın yargı süreci henüz başlamadan Cüneyd vefat etmiştir.¹⁰¹

Cüneyd ile Hallâc arasındaki anlaşmazlığın temel sebebi olarak düşündüğümüz meşrep farklılığını onlardan üç asır sonra yaşamış olan sûfi-şair Yunus Emre şöyle dile getirmiştir:

*Hakikat her vücûdun câmı aşktır
Ne cân kim cân içinde cânı aşktır.*

...

*Ene'l-Hak çağırır Mansûr dilinden
Cüneyd'de cübbe vü irfanı aşktır.*¹⁰²

Yani, Hallâc ve Cüneyd'in her ikisi de ilâhî aşkı tatmış kimselerdir. Ancak Hallâc onu ene'l-Hak sözüyle ifade ederken, aynı hakikat Cüneyd'de tasavvufi resmiyet ve irfan şeklinde tezahür etmiştir. Nitekim tasavvuf tarihinde Cüneyd-i Bağdâdî sahv ekolünün temsilcisi olarak bilinirken Hallâc vecd ve sekr ekolünün müntesibi olarak tanınmaktadır.¹⁰³

Hallâc-ı Mansûr'un Cüneyd'le ilişkisinin bu şekilde cereyan etmesinde devrin yöneticilerinin sûfilere şüphe ile yaklaşmasının ve birçok sûfinin bazı sûfiler tarafından ilâhî, gaybî sırların ve bazı hakikatlerin alenen konuşulmasının tehlikeli addedilmesine dair kanaatlerin etkili olduğu söylenebilir.¹⁰⁴ Bu dönem tasavvufun mihne dönemlerinden biridir.¹⁰⁵ Dolayısıyla Hallâc'ın, yaşadığı manevî tecrübeleri kendine has bir "rahatlıkla" dile getirmesi, diğer bazı sûfiler gibi, Cüneyd-i Bağdâdî tarafından da hoş karşılanmamış olsa gerektir.

3. Ebû Yakûb en-Nehrecûrî (ö. 330/941)

Hallâc'ın çağdaşı olan sûfilerden Ebû Yakub en-Nehrecûrî, onun bazı kerametlerini, sihir ve büyü şeklinde yorumlayarak itibarını düşüren bazı söylemlerde bulunmuştur.¹⁰⁶ Hallâc'ın hayatını konu alan hemen hemen tüm eserlerde Nehrecûrî'nin ağzından anlatılan "tatlı çörek getirme hikâyesi"¹⁰⁷ yer almaktadır. Nehrecûrî, bu olayın ilk gerçekleştiği sırada, Hallâc'ın sihirbazlık yaptığı intibasına kapıldığını, fakat olayı araştırınca

100 Attâr, *a.g.e.*, s. 623.

101 Bk. Bakış, *a.g.md.*, s. 60.

102 Yunus Emre, *a.g.e.*, s. 141.

103 Farklı ekollere mensup bu iki sûfinin tasavvufi haller ve makamlar hakkındaki görüşlerinin bir mukayesesi için bk. Singh, Darshan, "Cüneyd ve Hallâc'ın Sünnet, Ahvâl ve Makâmâta Karşı Tutumları", çev. A. Cahit Haksever, *Tasavvuf Dergisi*, c. II, sy. 4, Ankara 2000, s. 231-238.

104 Schimmel, Annemarie, *Hallâc "Kurtarın Beni Tanrıdan"*, çev. Ahmetcan Asena, Pan Yay., İstanbul 2011, s. 18.

105 Bk. Hücvirî, *a.g.e.*, s. 302-303; Cebecioğlu, *a.g.m.*, s. 330; Gündoğdu, *a.g.m.*, s. 52-55.

106 Bk. Attâr, *a.g.e.*, s. 619.

onun bir kerametinin gerçekleştiğine inandığını ve önceki fikrinden vazgeçtiğini dile getirmektedir.¹⁰⁸

4. Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1166)

Abdülkâdir Geylânî de Hallâc'ı düşüncelerini dile getirme biçiminden dolayı eleştirmektedir. O, Hallâc'ın gerek sûfiler ve gerekse zâhir ehli tarafından eleştirilmesine sebep olan “ene'l-Hak” sözünü söylediği boyutu veciz sözlerle tasvir eder ve bu boyuttaki müşâhedesinin onu tehlikeli sözler söylemeye sevk ettiğini ve bunda da hata ettiğini şu sözleriyle ifade etmektedir:

“Bazı âriflerin akıl kuşu, suret ağacı yuvasından uçtu. Meleklerin saflarını yarararak gökyüzüne yükseldi. O, sultanın şahinlerinden bir şahindi. Ama gözleri ‘İnsan zayıf yaratılmıştır’¹⁰⁹ bağıyla bağlıydı. Gökyüzünde aradığı avı bulamadı. Ta ki kendisine bir av belirdi de ‘Rabbimi gördüm!’ (dedi). Matlubunun ‘Yüzünü çevirdiğin her tarafı Allah'ın vechi kaplamıştır’¹¹⁰ sözleriyle, onun hayranlığı daha da arttı. Sonra da yeryüzüne düşüverdi. Akıl gözüyle (eşyaya) baktı. Eserden başka bir şey müşâhede edemeyince, tefekkür etti ve iki âlemde de mahbubundan başka matlup bulamadı. Bunun üzerine coştı. Kalbinin sarhoş lisanıyla “ene'l-Hak” dedi. Beşere yakışmayan bir beste okudu. Varlık bahçesinde sarardı gitti.”¹¹¹

Abdülkâdir Geylânî, Hallâc'ın bu tavrının şeriat tarafından yargılandığını, çünkü tarikatı muhafaza etmenin, şeriatın emirlerini yerine getirmekten geçtiğini “sonunda, şeriat makası gelir ve dava uğrunda fazla uzayan bu kanadı budar” diyerek dile getirmektedir.¹¹²

“Hallâc tökezlemiş, ayağı kaymıştı. Zamanında elinden tutacak bir kimse yoktu. Eğer onun zamanında olsaydım, onun elinden tutardım. Zira ben, kıyamete kadar ahabblarımdan, müridlerimden ve bana muhabbet besleyenlerden ayağı kayanların ellerinden tutacağım” demek suretiyle Hallâc'ın dūçâr olduğu akibeti ona bu yolda rehberlik edecek birini bulamamasıyla ilişkilendirmektedir.¹¹³

Abdülkâdir Geylânî, Hallâc'ın başına gelenlerin onun kendi tercihinin tabî bir neticesi olduğunu düşünmektedir. Geylânî'ye göre “o, helâkine sebep olacak şekilde farklı bir tarzda ıslık çalmış, bunun üzerine Melik'in kartalı ‘Allah âlemlerden müs-

107 Bk. Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 165; Schimmel, *a.g.e.*, s. 39.

108 Hâşim, *a.g.e.*, s. 24.

109 Nisâ, 4/28.

110 Bakara, 2/115.

111 Gürer, Dilaver, *Abdülkâdir Geylânî*, İnsan Yay., İstanbul 2006, s. 99; Rifâi, Ken'an, *Seyyid Ahmed er-Rifâi*, haz. Mustafa Tahralı, sad. Müjgan Cunbur, Cenân Eğitim Kültür ve Sağlık Neşriyatı, İstanbul 2008, s. 111.

112 Gürer, *a.g.e.*, s. 100.

113 Sayyâdî, Ebu'l-Hüdâ, *Kılâdetü'l-cevâhir fî zikri Gavs er-Rufâi ve etbâihi'l-ekâbir*, Matbaatü'l-Edebiyye, Beyrut 1301, s. 459; Geylânî, Abdülkâdir b. Mûsâ, *Risâleler*, haz. Dilaver Gürer, İnsan Yay., İstanbul 2012, s. 184. Abdülkâdir Geylânî'nin Hallâc'la ilgili görüşleri hakkında ayrıca bk. Öztürk, *a.g.e.*, s. 125.

*tağnîdir*¹¹⁴ yuvasından uçarak onun üzerine doğru gelmiş ve ‘*Her nefis ölümü tadacaktır*’¹¹⁵ pençesini ona geçirmiştir.”¹¹⁶

Abdülkâdir Geylânî, Hallâc’ın tecrübesinde olduğu gibi ilâhî hakikatleri müşâhede edenlerin zâhiren yanlış ya da yanlış yorumlanmaya müsait sözler söylemesine mani olmak için, bu tarz ifadelerin gelişigüzel telaffuz edilmesini doğru bulmamıştır.

5. Ahmed er-Rifâî (ö. 578/1182)

Abdülkâdir Geylânî’nin çağdaşı, arkadaşı ve onunla aynı tasavvufî anlayışa sahip olan Ahmed er-Rifâî, Hallâc-ı Mansûr’un fikirlerini en çok eleştiren sûfî olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahmed er-Rifâî’nin Hallâc hakkındaki temel eleştirisi, onun “ene’l-Hak” sözüne yöneliktir. Ahmed er-Rifâî’ye göre Hallâc, tasavvuf yolunda hakikate, irfana ve kemâle ulaşamayanlardandır. Eğer Hallâc hakikatten nasiplenmiş olsaydı bu sözü söylemezdi. O, hakikate dair küçük bir sada işitmiş ve bununla vehminin tasavvurlarına kapılmıştır. Kulağına gelen birtakım vızıltularla kuruntuya kapılarak hâlden hâle düşmüş ve bu suretle “ene’l-Hak” diyerek hata etmiştir.¹¹⁷ İlâhî mekre uğramıştır. Mukarrebler zümresine dahil olup da kalbinde Allah korkusu artmayan kimse mekr-i ilâhîye uğramıştır ki Ahmed er-Rifâî’ye göre, Hallâc da bunlardan biridir. Ahmed er-Rifâî aynı zamanda, bu durumdaki kimseleri ilâhî sınırları aşan “cahiller” olarak görmektedir.¹¹⁸

Ahmed er-Rifâî genel olarak tüm şatahat ifadelerine karşı çıkan ve sûfînin, tüm fiil, söz ve davranışlarını Kur’an ve sünnete uygun şekilde tanzim etmesi gerektiğini vurgulayan¹¹⁹ bir sûfîdir. Dolayısıyla onun bu hassasiyeti göz önüne alındığında, Hallâc’ı eleştirmesi tabii bir durumdur.

Ahmed er-Rifâî’nin Hallâc’ı yukarıda bahsi geçtiği şekilde tenkit etmesine karşın, Rifâîliğin yakın dönem temsilcilerinden Ken’an Rifâî (ö. 1950) “ene’l-Hak” sözünün tevhid dışında bir iddia olmadığı, bilakis imanın ifadesi olduğu görüşündedir. Ona göre, Hallâc Hakk’ın hakikatini dile getirmekte, “ben yokum, Allah’tan başka bir varlık yok” demektedir. Zâhiren zorlama bir yorumla küfrü çağırırsa bile Hallâc, “ene’l-Hak” sözünü cezbe halinde söylemiştir. Bu esnada onun saf ve berrak sularında dalgalar ve fırtınalar vardır. Bu sözdeki gerçek ise dalga ve fırtınalar durunca görülecektir.¹²⁰

114 Ankebût, 29/6.

115 Ankebût, 29/57.

116 Geylânî, *a.g.e.*, s. 181-182.

117 Rifâî, Ken’an *Seyyid Ahmed er-Rifâî*, s. 111.

118 Rifâî, Ahmed b. Ali Yahya, *el-Burhânü’l-Müeyyed (Kurtarıcı Öğütler)*, çev. Sıdkı Gülle, Bedir Yay., İstanbul 1976, s. 66.

119 Ahmed er-Rifâî’nin şatahat söyleyen sûfiler hakkındaki görüşleri için bk. Kaplan, Hayri-Şık, İsmail, “Ahmed er-Rifâî’nin İtikadı ve Kelâmî Görüşleri”, *Tasavvuf Dergisi*, sy. 16, Ankara 2006, s. 93.

120 Rifâî, Ken’an, *Şerhli Mesnevî-i Şerîf*, Kubbealtı Nşr. İstanbul 2000, s. 423.

Abdülkâdir Geylanî ve Ahmed er-Rifâî'nin şatahat olarak tabir edilen sözlere ve söyleyenlerin tavırlarına karşı çıkmalarının, İslam dünyasında yeni teşekkül eden tasavvufî eğitim kurumlarını yani tarikatları tartışmasız ve sağlam bir zemin üzerine inşa etme gayretlerinden kaynaklandığı düşünülebilir. Tarikatları ve tasavvufî hayatı bahsettiğimiz şeklide koruma gayreti, tasavvuf tarihi boyunca Hallâc'ı öven sûfiler olduğu gibi yeren sûfilerin de çıkmasına yol açmıştır.

Makalemiz her ne kadar 14. Yüzyıla kadar yaşamış sûfilerle sınırlı ise de tıpkı Hallâc'ın öven sûfiler olduğu gibi, bu yüzyıldan sonra onu eleştiriler yöneltten yani yeren sûfiler de var olmaya devam etmiştir. Makalemizin sınırları dolayısıyla burada bunlardan sadece iki sûfiyi İbrahim Gülşenî (ö. 940/1534) ve İsmail Hakkı Bursevî'yi (ö. 1137/1725) örnek vermekle yetiniyoruz: Gülşenî, Hallâc'ı idam edenleri asla mazur görmese de, onu sırrı açığa vurmasından dolayı tenkit etmektedir.¹²¹ İsmail Hakkı Bursevî, Hallâc'ın "ene'l-Hak" diyerek rubûbiyet sırrını ifşâ etmesini ârifliğe yakışmayan bir davranış şeklinde telakki ederek eleştirmektedir.¹²²

C. Hallâc'ın Düşüncesi Hakkında Kesin Kanaat Belirtmeyen Sûfiler

1. Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/946)

Ebû Bekir Dülef b. Cahder eş-Şiblî, İbn Atâ ile beraber Hallâc'ın yakın dostları arasında yer almaktadır. Ancak Şiblî'nin Hallâc'ı ve fikirlerini savunma noktasında gerek kişilik yapısı ve gerekse konjonktür sebebiyle, İbn Atâ kadar cesur olmadığı göze çarpar. Nitekim Hallâc'ın yargılanma sürecinde Şiblî de sorgulanmış ve Hallâc'ı ima ederek hakkında "Eğer bir kimse böyle konuşuyorsa ona konuşmak yasaklanmalı" demiştir.¹²³

Şiblî, tasavvuf tarihindeki şathiyat sahibi sûfiler gibi, coşkulu sözler söyleyen, hatta böyle zamanlarda, kendisine divane denilecek düzeyde çeşitli taşkınlıklarda bulunan biridir. Kendisini Hallâc ile mukayese ederek şöyle der: "Ben ve Hallâc aynı şey idik, beni divaneliğim kurtardı, onu ise akli batırdı."¹²⁴ Şiblî'nin bu ifadesinden, onun, Hallâc'ın "ene'l-Hak" söylemini değil bu söylemin dile getirilme biçimini eleştirdiği anlaşılmaktadır. O, Hallâc'ın kendi sonunu kendisinin hazırladığını düşünmektedir: "Ben ve Hallâc aynı şey idik, ne var ki o sırrı açığa vurdu ben sakladım" ve Hallâc'a "ben seni sırları halka açma diye uyarmadım mı?"¹²⁵ Bu sözlerde Şiblî'nin üzüntüsü açıkça belli olduğu gibi, Hallâc'a karşı bir siteminin varlığı da sezilmektedir.

Hallâc idam edilmeden önce taşlanırken yakın dostu olan Şiblî taş yerine gül atmıştır. Kaynaklara göre, Hallâc atılan taşlardan değil Şiblî'nin attığı gülden incinmiş

121 İbrahim Gülşenî'nin Hallâc hakkındaki eleştirilerini dile getirdiği şiirleri için bk. Konur, Himmet, *İbrâhîm Gülşenî Hayatı Eserleri Tarikatı*, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 206-207.

122 Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhü'l-Mesnevî*, haz. İsmail Güleç, İnsan Yay., İstanbul 2004, s. 321.

123 Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 637.

124 Attâr, *Tezkire*, s. 617; Câmî, *a.g.e.*, s. 200.

125 Öztürk, *a.g.e.*, s. 123.

ve âh etmiştir.¹²⁶ İşte, Şibli'nin gül atması, bahsi geçen sitemin sembolik bir ifadesi olduğu gibi, aynı zamanda şer'î fetvaya muvafakat etme anlamına da gelmektedir. Yani, bu tavır, Şibli'nin Hallâc'ın davranışlarını onaylamadığının da bir ifadesidir.¹²⁷ Şibli'nin, arkadaşı İbn Atâ gibi, Hallâc'ı ölümü pahasına savunmadığı ve dolayısıyla günün şartları gereği siyâsî davranmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Buna karşılık, Şibli, Hallâc'ın yakın çevresinde bulunan biri olarak onun fikirlerini öğrenmiş ve bunları etrafındaki genç tasavvuf mensuplarına öğretme vazifesini misyon edinmiştir.¹²⁸ Hallâc'ın ölümünden sonra görüşlerini yakınlarına aktarmış ve onun anlayışının yayılmasını sağlamıştır. Bu noktada İbn Atâ'nın ölümüyle ortaya çıkan boşluğu bir anlamda o doldurmuştur.

2. Abdülkerim Kuşeyrî (ö. 465/1072)

Her ne kadar Hallâc'dan nakiller yapsa da¹²⁹ Abdülkerim Kuşeyrî'nin, onun sözleri ve düşünceleri hakkında net bir görüş belirtmekten kaçındığı görülmektedir. O, *Risâle*'ye Hallâc'ın biyografisini almadığı gibi "en'e'l-Hak" sözüne de herhangi bir atıf yapmamıştır. Kuşeyrî'nin bu davranışı, Hallâc'ın fikirlerini eleştirenlerin, özellikle de zâhir ehlinin saldırılarından kendini korumaya çalışması olarak anlaşılabilir. Çünkü o, sadece Hallâc'ın değil, şatahat lisanıyla konuşan sûfilerin de bu tarz sözlerine eserinde yer vermemiştir.

Biz onun Hallâc'la ilgili görüşlerine Hücvirî'nin *Keşfü'l-Mahcûb*'unda ve Ferîdüd-dîn-i Attâr'ın *Tezkire*'sinde rastlıyoruz. Mesela, her iki kaynak da Kuşeyrî'den şöyle bir nakilde bulunur: "O, eğer hakikat ve mana erlerinden biriye kendisini reddedenlerin terk etmeleriyle terk edilmiş olmaz. Şayet Hak tarafından reddedilmiş, halkın kabul ettiği birisiye, halkın kendisini kabul etmeleriyle de makbul sayılmaz. Tam bir teslimiyetle onu Allah'a bırakırız, O'na havale ederiz. Onda bulduğumuz Hak'tan nişan ve deliller miktarınca kendisine tazim eyeriz."¹³⁰ Hücvirî'ye göre, "şeyhler zümresinden çok azı müstesna, onun faziletteki kemalini, halindeki safâsını, mücahede ve riyazetteki gayretinin çokluğunu kimse inkâr etmemiştir"¹³¹ diyen Kuşeyrî, Hallâc'ın tasavvuf ehlinin büyük bir kısmı tarafından takdir edildiğini dile getirmektedir.

Hallâc hakkında kesin bir kanaat belirtmeseler de Şibli ve Kuşeyrî'nin onun görüşlerini kendilerinden sonrakilere aktardıkları görülmektedir. Dolayısıyla onların bu tercihini, o günkü genel durumun getirdiği bir zorunluluk olarak değerlendirebiliriz.

126 Attâr, *a.g.e.*, s. 625.

127 Attâr, Hallâc'ın idam edildiği gün Şibli'nin gördüğü bir rüyasını nakleder. Bu rüyada Şibli Allah Teâlâ'nın "sırrımızı bizim dışımızdakilere yaydığı için bu belâyı onun (Hallâc'ın) başına getirdik" şeklindeki hitabını işitmiştir. Attâr, *a.g.e.*, s. 627.

128 Massignon, *Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, s. 75

129 Mesela bk. Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalim Mahmûd-Mahmûd b. Şerîf, İntişârât-ı Bidâr, Kum 1995, s. 31, 217, 264, 329, 348, 354, 400, 426, 441, 465.

130 Hücvirî, *a.g.e.*, s. 254; Attâr, *a.g.e.*, s. 617.

131 Hücvirî, *a.g.e.*, s. 254.

Nitekim Hallâc'ın idamından asırlar sonra dahi onun görüşlerini savunan Aynükkudât Hemedânî, Ferîdüddîn-i Attâr, Nurullah Şüşterî (ö. 1019/1610) ve Nesimî gibi sûfîlerin de idam edilmesi, onların bu davranışını haklı göstermektedir.

Sonuç

Hallâc'ı zâhir-i şeriate muhalif görünen sözlerini gerekçe göstererek birtakım siyâsî sebeplerle idam edenler, onun ve fikirlerinin varlığını ortadan kaldırmak istemiş olsalar da reva gördükleri akıbet onu kahramanlaştırmış, trajik hikâyesini adeta insanların hafızalarına ve gönüllerine kazımıştır. Öyle ki Hallâc'ın çağından yani 4./10. yüzyıldan günümüze kadar, Orta Asya'dan Hindistan'a, Orta Doğu'dan Anadolu'ya kadar çok geniş bir coğrafyada etkisi devam etmiştir. Dolayısıyla trajik bir şekilde idam edilen Hallâc hakkında toplumun bütün kesimleri görüş serdetmiştir ve bu görüşler üç gruba ayrılmıştır. Bunlar: Hallâc'ın fikirlerini savunanlar, kabul etmeyenler ve hakkında kesin kanaat belirtmeyenler şeklinde sıralanmaktadır.

Bizim, sadece bazı sûfîlerin onun hakkındaki görüşlerini incelediğimiz bu makalemizde detaylarını aktarmaya çalıştığımız üzere, Hallâc'a içerden, yani kendisinin de mensubu bulunduğu sûfîler zümresinden çeşitli övgü ve yergiler gelmiştir. Hallâc'ı öven sûfîlerin yaklaşımları şu dört hususta odaklanmaktadır: 1. Bu sûfîlerden bir kısmı Hallâc'ın görüşlerinde aslında hatalı olmadığını, problemin daha çok duygu ve düşünceleri ifade şekline kaynaklandığını belirterek onu savunmuşlardır. 2. Diğer bir kısmı Hallâc'ın görüşlerini açıklamak suretiyle onun doğru şekilde anlaşılması için çabalamışlardır. 3. Bazı sûfîler Hallâc'ın aşk yolunda gösterdiği samimiyet ve sadakati, bu yolun en güzel timsallerinden kabul edip ona hayranlıklarını açıkça belirtmişler ve onu kendilerine model edinmişlerdir. 4. Özellikle şair sûfîlerin metinlerinde Hallâc'la ilgili bütün unsurlar birer sembol ve metafora dönüşmüştür. Zira Hallâc, şiir diliyle konuşan Ahmed Gazâlî, Attâr, Ahmed Yesevî, Mevlânâ ve Yunus Emre gibi sûfîlerde "Maşûk-ı Hakîkî" uğrunda canını seve seve feda eden bir Hak âşığı sembolü haline gelmiştir. Hallâc'ı öven bu sûfîlerde dikkat çeken bir başka husus da onların çoğunun Hallâc gibi coşkun tasavvuf anlayışını benimseyen, sekri sahvına galip sûfîler olmalarıdır.

Hallâc-ı Mansûr'u tenkit eden sûfîlerden şahsî ve özel bir sebepten dolayı eleştiren Amr b. Osman el-Mekkî dışında hiçbiri Hallâc'ın akidesine karşı çıkmamış, bir başka deyişle, sûfîlerin hepsi onu teoride haklı görmüşlerdir. Ancak onu tenkit edenlerin karşı çıktığı husus, Hallâc'ın gaybî alana mahsus olan birtakım ilâhî sırları gelişigüzel söylemesi, tasavvufî tabirle "sırrı fâş etmesi"dir. Kanaatimize göre, Hallâc'ın bu davranışının onun gibi şatahat ifadeleri bulunan diğer sûfîlerden farklı olarak tenkit almasının sebebi, tıpkı başka sûfîlerin Hallâc'ı örnek alarak aynı rahat tavrı benimsemesine ve onunla aynı akıbetle uğramasına mani olma çabasıdır. Hallâc'ı

tenkit edenlerden Ahmed er-Rifâi ve Abdülkâdir Geylânî ise tasavvuf tarihindeki en büyük, en yaygın ve en köklü tarikatlardan ikisinin kurucularıdır. Aynı zamanda müteşerri ve sünî tasavvufun en önde gelen temsilcilerinden olan bu sûfîlerin Hallâc'ı eleştirmelerinin sebebinin şeriatın zâhirini ve müridleri korumak olduğu söylenebilir. Hallâc'ı yeren sûfîlerin gerekçelerinden bir diğeri ise onun dilediği gibi şeyh değiştirmesi ve bağlı olduğu şeyhin tavsiye ve ikazlarına uymamasıdır. Esasen bu davranış tasavvufî terbiyenin esaslarına aykırı bir tavidir. Hatta tasavvuf kültüründe sıkça zikredilen “tarikatten düşen iflah olmaz” sözünün, Hallâc'ın başına buyruk tavrı sebebiyle şeyhleri tarafından dışlanmasından ve makalede ayrıntılarına yer verdiğimiz trajik sonu yaşamasından hareketle söylendiği düşünülebilir.

Hallâc hakkında kesin kanaat belirtmeyen Şiblî ve Kuşeyrî ise Hallâc karşıtlarının tepkilerinden kendilerini korumak için bu tavrı benimsemiş olabilirler. Netice itibarıyla, tasavvufun bir ilim dalı olarak teşekkül ettiği dönemde yaşamış ve ilk tasavvuf şehidi olarak tarihe geçmiş olan Hallâc, taraftarları ve karşıtlarıyla herkesin dikkatini çekmiş ve böylece İslâm tarihinde derin izler bırakmıştır.

Kaynakça

Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1985.

Attâr, Ferîdüddîn, *Tezkiretü'l-evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yay., Bursa 1984.

Bakiş, Rıza, *Hallâc'a Göre Varlık ve Dînî Tecrübe*, Doktora Tezi, danışman: Turan Koç, Erciyes Üniversitesi, 2010.

_____, “Hüseyn b. Mansûr el-Hallâc”, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, editör: Bayram Ali Çetinkaya, İnsan Yay., İstanbul 2015, c. 7, s. 59-66.

Baltacı, Halil, *Necmeddin Dâye-i Râzî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2011.

Baz, İbrahim, *Abdülehad Nûrî*, İnsan Yay., İstanbul 2007.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-Sahih*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhü'l-Mesnevî*, haz. İsmail Güleç, İnsan Yay., İstanbul 2004.

Câmî, Abdurrahman, *Nefahâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds*, çev. Lamî'î Çelebi, Marifet Yay., İstanbul 1993.

Cebecioğlu, Ethem, “Hallac-ı Mansur”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, c. XXX, s. 329-350.

- Çakmaklıoğlu, Mustafa, "Hallâc'ın Ene'l-Hak Sözü Bağlamında Mevlânâ'nın Şatahat Yorumu", *Tasavvuf Dergisi*, sy. 15, 2005, s. 191-223.
- Gazâlî, Ahmed b. Muhammed, *Aşkın Halleri*, çev. Turan Koç-M. Çetinkaya, Gelenek Yay., İstanbul 2005.
- Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, tah. Abdürrahim Hüseyin el-İrakî, Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut ts.
- _____, *Mişkâtü'l-Envâr (Mecmûatü Resâli el-İmâm el-Gazâlî içinde)*, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, Kahire ts.
- Geylânî, Abdülkâdir b. Mûsâ, *Risâleler*, haz. Dilaver Gürer, İnsan Yay., İstanbul 2012.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılap Yay., İstanbul 1977.
- Gündoğdu, Cengiz, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecîd Sivâsî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- _____, "Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri", *Ekev Akademi Dergisi*, c. I, sy. 1, 1997, s. 41-64.
- Güngör, Zülfikâr, "Tâhirü'l-Mevlevî'nin Hallâc-ı Mansûr'a Dâir Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, c. XXXIX, s. 581-597.
- Gürer, Dilaver, *Abdülkâdir Geylânî*, İnsan Yay., İstanbul 2006.
- Hallâc, Hüseyin b. Mansûr, *ed-Dîvân ve yelihi Kitâbü't-Tavâsîn*, nşr. Kâmil Mustafa eş-Şeybî, Menşûrâtü'l-Cemel, Köln 1997.
- Hücvirî, Ali b. Osman el-Cüllâbî, *Keşfü'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 1996.
- Işık, Emin, *Aşkî Meşk Etmek*, Sufi Yay., İstanbul 2010.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Kaplan, Hayri-Şık, İsmail, "Ahmed er-Rifâi'nin İtikadî ve Kelâmî Görüşleri", *Tasavvuf Dergisi*, c. 7, sy. 16, Ankara 2006, s. 87-105.
- Kılıç, Mahmut Erol, *Tasavvufa Giriş*, Sufi Yay., İstanbul 2012.
- Konuk, Ahmed Avni, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı ve diğerleri, Kitabevi Yay. İstanbul 2006.
- Konur, Himmet, *İbrâhîm Gülşenî Hayatı Eserleri Tarikatı*, İnsan Yay., İstanbul 2000.

Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalim Mahmûd-Mahmûd b. Şerîf, İntişârât-ı Bîdâr, Kum 1995.

Massignon, Louis, *Receueil de Textes Inédits*, Paris 1929.

_____, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, çev. İsmet Birkan, Ardiç Yay., Ankara 2006.

Mevlânâ, Muhammed Celâleddin, *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*, haz. Şefik Can, Ötüken Yay., İstanbul 2006.

_____, *Mecâlis-i Sebâ*, haz. Dilaver Güner, İlkharf Yay., İstanbul 2017.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Zındıklar ve Mülhidler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

Ögke, Ahmet, *Yiğitbaşı Velî Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî*, İnsan Yay., İstanbul 2001.

Öngören, Reşat, "İbrahim b. Muhammed Nasrabâdî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 417-418.

Özcan, Hüseyin, "Bektâşilikte Dâr Kavramı ve Hallâc-ı Mansûr Etkisi", *Folklor/Edebiyat Dergisi*, c. VIII, sy. 29, 2002 http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/huseyin_ozcan_bektasilikte_dar_hallaci_mansur.pdf [Erişim tarihi: 11.02.2017]

Öztürk, Yaşar Nuri, *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1997.

_____, "Hallâcî Tasavvuf Geleneğinin İblis Anlayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5, 2002, s. 1-15.

Rifâî, Ahmed b. Ali Yahya, *el-Burhânü'l-Müeyyed (Kurtarıcı Öğütler)*, çev. Sıdkı Gülle, Bedir Yay., İstanbul 1976.

Rifâî, Ken'an, *Şerhli Mesnevî-i Şerîf*, Kubbealtı Nşr., İstanbul 2000.

_____, *Seyyid Ahmed er-Rifâî*, haz. Mustafa Tahralı, sad. Müjgan Cunbur, Cenân Eğitim Kültür ve Sağlık Nşr., İstanbul 2008.

Saîdî, Semîr, *el-Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc*, Menşûrâtü Dâri Alâiddîn, Dımaşk 1996.

Sayyâdî, Ebu'l-Hüdâ, *Kılâdetü'l-cevâhir fi zikri Gavs er-Rufâî ve etbâihi'l-ekâbir*, Matbaatü'l-Edebiyye, Beyrut 1301.

Schimmel, Annemarie, *Hallâc "Kurtarın Beni Tanrı'dan"*, çev. Ahmetcan Asena, Pan Yay., İstanbul 2011.

Singh, Darshan, "Cüneyd ve Hallâc'ın Sünnet, Ahvâl ve Makâmâta Karşı Tutumları", çev. A. Cahit Haksever, *Tasavvuf Dergisi*, c. II, sy. 4, Ankara 2000, s. 231-238.

Sultan Veled, Bahâeddin Muhammed b. Celâleddin, *Maârif*, İntişârât-ı Mevlâ, Tahran 1377/1419.

Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, *Mecmûatü asâri Ebî Abdîrrahmân es-Sülemî*, nşr. Nasrallah Pürcevâdî, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, byy. 1990.

_____, *Tabâkâtü's-süfiyye*, tah. Mustafa Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Şahinoğlu, Nazif, “Ferîdüddin Attâr”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 94-95.

Şeybî, Kâmil Mustafa, *Hallâc ed-Dîvân ve yelihi Kitâbü't-Tavâsîn*, Menşûrâtü'l-Cemel, Köln 1997.

Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Luma' İslam Tasavvufu*, çev. H. Kamil Yılmaz, Altınoluk Yay., İstanbul 1996.

Uludağ, Süleyman, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 377-381.

_____, “Hücvirî”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 459-460.

Üstüner, Kaplan, “Bir Dîvân Şairinin Hallâc-ı Mansûr Yorumu”, *International Journal of Language Academy*, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.18033/ijla.265>.

Üzüm, İlyas, “Nesîmî (Görüşleri)”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 3-5.

Yesevî, Ahmed, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, H Yay., İstanbul 2016.

Yunus Emre, *Dîvân*, haz. Mustafa Tatçı, Sahhaflar Kitap Sarayı Yay., İstanbul 2005.

journal of
ilahiyyat^{ILTED}
researches
ilahiyyat tetkikleri dergisi

ISSN 2458-7508

9 772458 750806